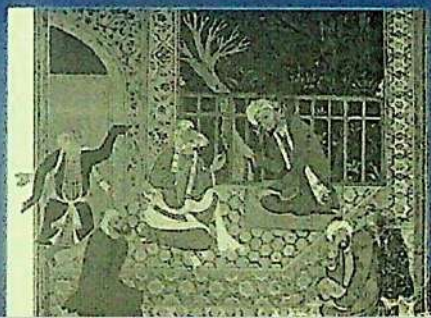

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ФАЛСАФИЙ ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ МАНТИҚИЙ АСОСЛАРИ

МУБОРАК ГАНИЕВА

УЎК: 675.1 (072)
КБК 51.1 (5Ў)6
Г-90

Г-90 М.Ганиева. Таълим жараёнида фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг мантикий асослари. –Т.: «Fan va texnologiya», 2013, 136 бет.

ISBN 978–9943–4261–9–1

Юртимизда амалга оширилаётган туб иқтисодий, ижтимоий-снэсий, ҳукукий ва маънавий ислохотлар инсон манфаатларига, айниқса, қомил шахсни шакллантириш, унинг мантикий фикрлаш салоҳиятини оширишга хизмат қилмоқда. Зеро, Президентимиз Ислоом Каримов таъбири билан айтганда, демократик тараққиёт мезони, маънавиятни шакллантиришга бевосита таъсир этувчи энг муҳим ҳаётий омил – бу таълим-тарбия тизими билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Ушбу монографияда Юртбошимиз И.А.Каримов асарлари ва маърузалари асосида ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқувчиларида фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг мантикий-назарий асослари, “Шахс ва жамият” дарсларида фанлараро алоқа, ўқувчи-ёшларда фалсафий атамаларни сингдириш технологияси ҳамда унга таъсир этувчи бир қатор рационалистик маънавий мезонлар атрофида мантикийлик нуқтаи назарида тереин тавсифланган.

Шунингдек, монографияда ўқувчи-ёшларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш ва ривожлантиришнинг рационал, илмий-методик, маънавий хусусияти, замонавий воситалари, таълим-тарбиянинг диалектик бирлиги, жамият ҳаётига таъбиқ этиш усул, воситалари ҳамда шарқона қараш ва шарқона ҳаёт фалсафаси мужассамлаштирилган. Муаллиф, мустақиллик йилларида таълим-тарбия соҳасида амалга оширилган ислохотлар кўлами ва моҳиятига кўра улкан таълим-тарбиявий ишларимиз, ҳеч қимдан кам бўлмайдиган ҳаёт барпо этиш, маънавий юксалиш йўлида мустақкам замин яратилганлиги ҳақида фалсафий қарашларини баён эта олган. Ушбу таълим-тарбия жараёнларининг рационал тарихий воқелик сифатида ривож топиши, мустақиллик шароитида тараққиёт асосларидан бирига айлантирилганлиги назарий мулоҳаза ва амалий мисоллар асосида ёритилган.

Ушбу монография маънавий-маърифий, ташвиқот-тарғибот ишларини олиб боровчи ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими ходимлари, таълим-тарбия билан шуғулланувчи барча турдаги ўқитувчилар учун мўлжалланган.

УЎК: 675.1 (072)
КБК 51.1 (5Ў)6

Масъул муҳаррир:

фалсафа фанлари доктори, профессор Б.Алиев

Такризчилар:

фалсафа фанлари доктори, профессор А.Мухтаров;
тарих фанлари номзоди, доцент Г.С.Фузайлова.

Монография ТДИУ Кенгашининг 2013 йил 30 сентябрдаги 2-сон қарори билан нашр этилди.

ISBN 978–9943–4261–9–1

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2013.

КИРИШ

Мустақиллик туфайли Ўзбекистон туб ўзгаришлар ва ислохотлар даврини бошидан кечирмоқда. Ўзбекистоннинг равнақи, гуллаб яшнаши учун, аввало, фидойи, интеллектуал жиҳатдан ривожланган баркамол авлодни тарбиялаб етиштириш долзарб масалалардан биридир. Ўтган йиллар давомида жамият ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий юксалиш, янгиланиш сари юз тутди. Жамият ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохот натижалари халқ маънавиятининг тикланиши, бой, миллий тарихий меросимизнинг кенг ўрганилиши, анъаналаримизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим равнақи билан узвий боғлиқдир.

Шу ўринда Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтириб ўтиш жоиздир: “Демократик, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш, бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, кишилар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлаш, биринчи навбатда, кадрлар масаласи бўлиб, усиз жамиятни модернизациялаш асло мумкин эмас. Шу боисдан ҳам ўтиш даври биринчи босқичдан буён бу масала давлат сиёсати даражасида олиб борилмоқда. Мустақил ва янгича фикрлайдиган кадрларга эҳтиёжни қондириш вазифаси мустақилликнинг биринчи қулариданоқ асосий масала қилиб қўйилди¹”.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда бозор муносабатларининг чуқурлашуви, демократик-ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши бориши билан ижтимоий ривожланишнинг янги босқичига ўтилмоқда. Шу сабабли янги жамиятнинг шаклланиши, унинг таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлиги, кишиларнинг ахлоқий, сиёсий, диний, эстетик, ҳуқуқий дунёқарашларининг таркиб топиши сингари масалалар инсониятни жамият тараққиётининг барча босқичларида қизиқтириб келган.

Шу маънода Президентимиз И.А.Каримовнинг қуйидаги гаплари ёшларнинг дунёқарашини шакллантиришда дастуру-ламал бўлиб қолади: “...ёш авлодимизнинг қалби ва онгини асраш, уларни миллий ва умумбашарий кадриятлар руҳида тарбиялаш, фарзандларимизнинг дунёда рўй бераётган сиёсий жараёнларнинг маъно-мазмуни ва асл сабабларини чуқур англаши, ўз атрофида

¹ Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодий-иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. – Т.: «Ўзбекистон», 2008. 16-т. – 368 б.

содир бўлаётган воқеалар ҳақида ҳаққоний маълумотларга, энг муҳими, ўз мустақил фикрига эга, содда қилиб айтганда, оқни қорадан ажратишга қодир бўлишига эришиш таълим-тарбия ва маънавий-маърифий ишларимизнинг асосий шarti ва мезони бўлиши даркор². Айнан ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида “Шахс ва жамият” фани ана шу муаммоларни ҳал этишга, ўқувчиларда мавжуд ижтимоий воқеликнинг мураккаб жараёнларида бевосита иштирок этиш кўникмаларини ҳосил қилишга ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг иккинчи сифат босқичини рўёбга чиқаришда, унда кўйилган вазифаларни муваффақиятли ҳал этишда педагог-ўқитувчиларнинг замонавий таълим технологиялари моҳиятидан хабардорликлари ҳамда уларни таълим жараёнида самарали қўллай олишлари, шунингдек, таълим жараёнини ташкил этишга нисбатан ижодий ёндашувнинг қарор топиши муҳим аҳамият касб этади³.

Шунга кўра:

- “Шахс ва жамият” ўқув фани ижтимоий-гуманитар йўналишдаги фанларнинг асосий моҳиятини ўзида мужассам-лаштирган бўлиб, илмий-назарий ва амалий жиҳатдан таълимий-тарбиявий муаммоларнинг тўғри ечимини топиш муҳим аҳамиятга эга эканлиги;

- ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш масалалари етарли даражада таҳлил қилинмаганлиги;

- мазкур муаммо педагогик жиҳатдан тадқиқ этилмаганлиги ва унинг илмий-услубий асослари яратилмаганлиги;

- унинг ўзига хос интегратив хусусияти, шунингдек, ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш усуллари ҳамда ахборот технологиялари тизимлари асосида етказишнинг мақбул воситалари илмий жиҳатдан аниқланмаганлиги;

- мазкур фани ўқитишнинг педагогик-дидактик тамойиллари ишлаб чиқилмаганлиги;

² Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. – Т.: «Ўзбекистон», 2009. 17-г. – 280 б.

³ Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури. / Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: «Шар», 1997. – 63 б.

- фандаги фалсафий тушунчаларнинг мазмуни, ҳажми ва ўзаро муносабатларини ўрганиш бўйича таълимнинг замонавий технологиялари ишлаб чиқилмаганлиги;

- ушбу ўқув фанига дахлдор фалсафий тушунчаларни ўрганишнинг меъёрий ва микдорий кўлами даражаси мавжуд эмаслиги;

- ўқув фанига доир тушунчаларни ўқувчилар онгига сингдириш жараёнида олинган билимларни амалда қўллаш, уларда мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш педагогик муаммо сифатида мавжудлиги;

- ўқув фанига оид илмий-тадқиқот ишлари ва ўқув-методик адабиётлар тақчиллиги ўқитувчиларнинг соҳа бўйича педагогик фаолиятида қийинчиликлар туғдираётганлиги ушбу монография мавзусининг долзарблигини белгилайди.

“Шахс ва жамият” ўқув фани сифатида ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида 2002 – 2003 ўқув йилидан бошлаб амалиётга жорий қилинган. У ҳақдаги дастлабки методик адабиётлар С.Мамашокиров, М.Лафасов, А.Хукумов ҳамда Н.Жўраев, Ш.Азизовлар қаламига мансуб бўлиб⁴, мазкур ўқув қўлланмаларда кўриб чиқилаётган муаммолар Давлат таълим стандартларига асосланган, шахс ва жамият билан боғлиқ асосий тушунча ва иборалар изоҳланган, масалаларнинг этноижтимоий, тарихий, сиёсий, маънавий хусусиятларига боғлиқ жиҳатлари таҳлил қилинган. Аммо бу ёндашув ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни таркиб топтириш учун етарли эмас. Шунингдек, бугунги кунга қадар педагогика, тарих, ҳуқуқ ва фалсафа фанлари соҳаларида ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқувчиларида мазкур тушунчаларни шакллантиришнинг илмий-методик асосларини яратишга жиддий қўл урилмаган.

Ҳолбуки, Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: “...фарзандларимизнинг нафақат жисмоний ва маънавий соғлом ўсиши, балки уларнинг энг замонавий интеллектуал билимларга эга бўлган, уйғун ривожланган инсонлар бўлиб, XXI аср талабларига тўлиқ жавоб берадиган баркамол авлод бўлиб вояга етиши”да⁵ мазкур тушунчаларнинг ўзлаштирилиши муҳим ўрин тутди. Шу

⁴ Jo'rayev N, Azizov Sh. Shaxs va jamiyat: akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – T.: Sharq, 2005. – 224 b., Mamashokirov S. va boshqalar. Shaxs va jamiyat (nazariy masalalar va amaliy mashg'ulotlar). – T.: «O'qituvchi», 2005. – 335 b.

⁵ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 80 б.

боис “Шахс ва жамият” фанини халқнинг бой маънавий салоҳияти ва умуминсоний қадриятларга ҳамда ҳозирги замон маданияти, иқтисодиёти, техникаси ва технологиясининг сўнгги ютуқларига асосланган ўқитиш методларини ишлаб чиқиш долзарб аҳамиятга эга.

Ҳар қандай фанда тушунчаларнинг у ёки бу жиҳатлари ўрганилади. Файласуфлар “тушунча”ни борлиқда мавжуд нарса ва воқеа-ҳодисалар моҳиятининг инсон онгидаги инъикоси деб қарашса, мантиқ илмида “тушунча” орқали тафаккурнинг бирламчи шакли ифодаланadi. Тилшунослик тушунчанинг мазмуни билан унинг номи орасидаги мосликни, психология эса илмий тушунчаларни ўзлаштириш қонуниятларини шахснинг ривожланиш даражасига боғлаб ўрганadi. Педагогика тушунчани ўқув материалининг энг муҳим дидактик бирлиги деб ҳисоблайди⁶.

Мазкур масала юзасидан яратилган адабиётлар таҳлилига асосланиб, тушунчаларни шакллантириш кўп қиррали жараёни эканлигини таъкидлаш лозим.

Шахснинг маънавий-маърифий ривожланишига бағишланган таълим назарияси (Ж.Дьюи, В.В.Рубцов, Л.В.Занков), илғор педагогик тажрибалар (Б.Беспалько, К.Фридман, Ж.Ф.Йўлдошев, Н.Сайидахмедов), таълимга тизимли ёндашув (Б.Ф.Ломов, В.В.Давидов, А.К.Маркова, Л.И.Айдарова), ўқувчиларни маънавий тарбиялаш ва ривожлантирувчи таълим назарияси (И.Г.Песталоцци, И.Ф.Гербарт, К.Левин, М.Саидов), маънавий таълим-тарбия концепцияси (Р.Мавлонова, С.Нишонова, О.Мусурмонова, С.Очилов, О.Ҳасанбоева, Ж.Ҳасанбоев, Р.Иноғомов, К.Тошмуродов)га доир илмий қарашлар ва ёндашувларда ўқувчиларда педагогиканинг шу соҳасига оид тушунчаларни таркиб топтириш йўллари назарда тутилган.

Файласуф олимлардан К.Ж.Туленова ўз тадқиқотларида илмий кўра билишда тушунчаларнинг шаклига алоҳида эътибор қаратган. Унинг фикрича, ҳар қандай илмий фан, ушбу фаннинг тадқиқот предмети ҳисобланган бир-бирини тўлдириб турган ички қонуниятлари, тамойиллари ва ғояларидан иборат. Объектив дунё қонуниятларини англаш тушунчалар тизими орқали амалга

⁶ Шоназаров Қ.Р. Бўлажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқувчиларида тарихий тафаккурни шакллантиришга тайёрлаш : Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2002. – 122 б.

оширилади. Тушунчалар таркиби эса фанда ўрганиладиган қонуниятлар, тамойиллар ва гоёлардан келиб чиқади⁷.

Н.А.Шермухаммедова тушунчаларни илмий тафаккурнинг ижтимоий-фалсафий асослари⁸, О.Ф.Файзуллаев илмий билишнинг методлари сифатида⁹ кўздан кечиришган бўлса, В.Х.Хайруллаева тафаккур шакллари ва уларнинг методологик аҳамиятини кўрсатиб бериш орқали тушунчаларнинг фалсафий талқини устида тўхталган¹⁰.

Педагог олимлардан Ф.Головкина, А.Г.Колосков, Н.Ремеев, А.Саъдиев, Я.Гаффаров, Т.Тошпўлатов, С.Маҳкамов, Р.А.Мулладжанова, Қ.Р.Шоназаров, А.М.Абдуманнатов, Б.Б.Собиров, Х.Ж.Худойқулов, Г.Р.Акрамова, Н.Ж.Исакулова, У.Н.Марасулова, М.Х.Усмонбоева, Т.К.Кудайберганова, Б.Х.Ходжаевларнинг илмий ишларида ўқувчиларда тушунчаларни шакллантириш масаласи умумий тарзда баён этилган.

А.Г.Колосковнинг фикрича, ўқитувчи ўқитиш жараёнида нафақат дарс мазмунига, балки мавзунинг асосий таянч тушунча ва ибораларига эътиборини қаратмоғи лозим. Улар рационал билишнинг асосий шаклларида бири ҳисобланади¹¹.

Рус методисти Е.Ф.Головкина: “Ўқув-тарбиявий жараёни такомиллаштиришнинг бир неча йўллари мавжуд. Тарих ўқитиш методикасида энг мақбул йўллардан бири тарихий тушунчаларни шакллантиришдир. Тушунчалар тарих фанининг асосини ташкил қилади”, -деб ҳисоблайди. Бизнингча, бу фикрларни фалсафий тушунчаларни шакллантириш хусусида ҳам айтиш мумкин.

Қ.Шоназаровнинг илмий ишларида умумий ўрта таълим мактабларида тарих фанини ўқитиш жараёнида ўқувчиларда тушунчалар орқали тарихий тафаккурни шакллантиришнинг аҳволига эътибор қаратилган. Унинг фикрича, тарихни ўрганиш

⁷ Туленова К.Ж. Научное предвидение как философская проблема и ее методологическое значение для социальной практики в условиях независимого Узбекистана: Дис... док. философ. наук. – Т., 2001. – 298 с.

⁸ Шермухаммедова Н.А. Социально-философские аспекты формирования стиля научного мышления и его методологическое значение: Дис... док. философ. наук. – Т., 2001. – 300 с.

⁹ Файзуллаев А.Ф. Мировой фонд методов научных исследований, его развитие и внедрение в Республике Узбекистан. // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1995, №10, с. 56-65.

¹⁰ Хайруллаева В.Х. Гибкость мышления и ее методологическое значение: Дис... канд. философ. наук. – Т.: 2000. – 191 с.

¹¹ Актуальные вопросы методики обучения истории в средней школе. / Под редакцией А.Г.Колоскова. – М.: «Просвещение», 1984. – 272 с.

тарихий тушунчаларни онгли ва фаол ўзлаштиришни тақозо этади. Шу нуқтага назардан олсак, у ёки бу фанни ўрганиш унга оид терминлар-терминологияни ўзлаштиришга олиб келади, деб ҳисоблаш мумкин¹².

С.Маҳкамов ўз тадқиқотларида тарих таълимида тарихий тушунчаларни шакллантиришнинг узвийлигини таъминлаш муаммосига алоҳида тўхталиб ўтади. У ўқувчиларда тарихий тушунчаларни шакллантириш кейинги ўқув фаолиятларида улардан фойдаланиш кўникмасини ҳосил қилиб, предметнинг ривожлантирувчи функцияларини амалга оширишда муҳим ўрин тутаяди, -деб ҳисоблайди.

М.Усмонбоева, Т.Кудайбергеновалар ўз илмий ишларида “ҳуқуқий маданият”, “адолат”, “ҳақиқат”, “тенглик” каби тушунчаларнинг ривожланиш тарихига алоҳида тўхталиб ўтганлар. Ўқувчиларда ҳуқуқий тушунчаларни шакллантириш муаммоси орқали ҳуқуқий таълим самарадорлигини ошириш йўл-йўриқларини тадқиқ қилганлар.

Г.Акрамова тадқиқотларида ёшларда толерантликка оид тушунчаларни шакллантириш долзарб педагогик муаммо эканлиги ҳамда бу борадаги тарихий тажрибалар ва унинг мавжуд ҳолати ҳақида фикр юритилган. Ҳ.Алиқулова илмий ишларида ҳам ўқувчиларда таълим-тарбия назариясига оид тушунчаларни шакллантириш, уларнинг педагогик ва психологик асослари юзасидан эътиборга молик кузатишлар баён қилинган. Б.Б.Собиров ўз тадқиқотларида мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан боғлиқ иқтисодий тушунчаларга алоҳида тўхталиб ўтади.

Таъкидлаш жоизки, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқувчиларида фалсафий тушунчаларни шакллантириш муаммоси кўп қиррали, мураккаб ҳамда билиш фаолиятининг асоси бўлиб, ушбу жараёни педагогик жиҳатдан таҳлил этиш мазмуни, шакл ва методларини аниқлаш ҳамда методик тавсиялар ишлаб чиқиш эътибордан четда қолган.

Ушбу монография йўналиши “Шаҳс ва жамият” фанини ўқитиш борасидаги муаммолар ечимини қидириш жараёнидан келиб чиқиб танланди ҳамда ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни

¹² Шоназаров Қ.Р. Булажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқувчиларида тарихий тафаккурни шакллантиришга тайёрлаш : Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2002. – 122 б.

шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитларини аниқлашга аракат қилинди.

Монографияда куйидаги масалаларнинг илмий ечими нусусида сўз юритилади:

1. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг фалсафий тушунчаларини шакллантиришга доир тадқиқотларни ўрганиш ва илмий аҳли қилиш;

2. “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг фалсафий тушунчаларни шакллантириш педагогик муаммо эканлигини назарий ва амалий жиҳатдан асослаш;

3. Ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг педагогик жиҳатларини ўрганиш;

4. “Шахс ва жамият” фанини ўқитиш жараёнида ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш мазмунини ишлаб чиқиш, шакл ва усулларини аниқлаш ҳамда амалиётга татбиқ этиш;

5. “Шахс ва жамият” ўқув фанидаги фалсафий тушунчаларнинг миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини шакллантирувчи самарали восита эканлигини асослаш;

6. “Шахс ва жамият” фанини ўқитишда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмасини ривожлантириш учун қўллашга мумкин бўладиган методик тавсиялар ишлаб чиқиш.

Кузатишларимизнинг илмий фарази шундан иборатки, ўрта таълим, касб-хунар таълими муассасаларида “Шахс ва жамият” фани таълими жараёнида фалсафий тушунчаларни ўқувчилар онгида шакллантиришнинг илмий-методик асосларидан фойдаланиш юқори самарадорликка эришилади, агарда:

- “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида миллий, методологик, тарихий ва маънавий асосларга таянилса;

- “Шахс ва жамият” ўқув фанида фалсафий тушунчалар инновацион ўқитиш усуллари орқали шакллантирилса;

- миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан уйғунликда ўқувчилар онгига сингдирилса;

- “Шахс ва жамият” ўқув фани таълими жараёнида ўқувчиларнинг воқеа-ҳодисалар ҳақида мулоҳаза юритиш ва ўз мустақил фикрларини назарига эга бўлишга эришилса;

- ўқувчиларда инсоннинг фуқаролик ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурмат қилиш, ўзаро тотувлик, адолат, ватанга муҳаббат, бағрикенглик каби инсоний хислатларга оид билим ва кўникмалар ҳосил қилинса.

Монографияда куйидаги масалалар назарда тутилди:

1. “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитишда ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш муҳим педагогик муаммо сифатида асосланди.

2. Фалсафий тушунчалар орқали ўқувчилар онгида жамиятшунослик билимларини шакллантириш билан ҳаётда зарур бўладиган кўникма ва малакалар тизимини ҳосил қилишга қаратилган педагогик тамойиллар ишлаб чиқилди.

3. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари ўқувчиларида фалсафий тушунчаларни шакллантириш негизида таълим самарадорлигига эришишнинг методик шарт-шароитлари, усул ва воситалари аниқланди.

4. Ўқувчиларда “Шахс ва жамият” ўқув фанига дахлдор фалсафий тушунчаларни ўрганишнинг меъёрий ва миқдорий кўлами аниқланди.

5. Ўқувчиларнинг фалсафий тушунчаларини шакллантириш юзасидан илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқилди ҳамда унинг дарс самарадорлигини оширишдаги роли илмий жиҳатдан асослаб берилди.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими ўқувчиларида фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг методик асослари халқимизнинг тарихий-фалсафий меросининг баркамол инсон тарбиясида жамиятшунослик билимлари самарадорлиги даражасини аниқлашда фойдаланиш мумкин.

Таълим жараёнида фаннинг асосий фалсафий тушунчалари воситасида ўзлаштириш умумий педагогиканинг ўзак масалаларидан биридир. Биз ушбу монографияда мазкур муаммо юзасидан ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимида “Шахс ва жамият” фанини ўқитиш билан боғлиқ кузатишларни умумлаштиришга ҳаракат қилдик.

Монографиядаги илмий фаразларимиз ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимида педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтларида, шунингдек, ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалар яратишда, маънавий-маърифий, ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб боришда амалий аҳамият касб этади.

Ў БОБ. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ФАЛСАФИЙ ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Таълим жараёнида фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг педагогик аҳамияти

Президентимиз Ислам Каримовнинг 2010 йил 12 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” деб номланган маърузаси Ўзбекистон тараққиётининг кейинги босқичида барча соҳаларда, жумладан, ўта муҳим стратегик жабҳа – ёшлар тарбиясида ҳам амал қилиниши зарур бўлган бош мақсадимизни белгилаб берди¹³. Бу – демократлаштириш, янгилаш, модернизация ва ислох этиш тушунчаларида ўз ифодасини топди. Шу сабабли узлуксиз таълим тизимида тарбия жараёнини демократлаштириш, янгилаш, модернизация қилиш, ислох этиш таълим-тарбия амалиётининг инновацион тамойилларига айланмоқда. Бу эса таълим-тарбия мазмуни, шакл, метод ва воситаларини замонавийлаштириш, ёшларни миллий анъаналар асосида XXI асрнинг жўшқин талабларидан келиб чиқиб тарбиялаш демакдир.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларининг “Шахс ва жамият” дарслари мавзулари фалсафий билимлар билан уйғунлашиб кетган бўлиб, келтирилган маълумотлар ўзаро бири-бири билан боғланади, бир-бирини тўлдириб туради. Уларда дунёни, шу жумладан, инсон ва жамиятдаги муаммолар тўғрисида, инсон вужудга келишининг табиий ва ижтимоий омиллари, жамият ривожланишининг қонуниятлари ва тараққиёт босқичлари тўғрисида маълумотлар мавжуд. Мазкур фанларга доир фалсафий тушунчаларни ёритишда кўпгина илмий терминлардан фойдаланилади. Улар таълим жараёнида ўқувчилар дунёқараши ва тафаккурини кенгайтиришга имкон беради.

Муаммога доир илмий изланишларимизда, ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқувчиларида мазкур тушунчаларни шакллантиришнинг асосий босқичлари ва даражаларини белгилаш ҳамда

¹³ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 56 б.

унинг инсон тафаккури билан боғлиқ эканлигига атрофлича тўхтаб ўтилди.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида фалсафий тушунчаларни, билиш, ҳиссий тасаввур ва тафаккурни шакллантириш муаммоси ўқувчиларнинг дунёкараши ва тафаккурида фанга тегишли тушунчаларни шакллантириш билан боғлиқдир.

Дунёда ҳар хил воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ тушунчалар мавжуд. Уларнинг ҳаммаси биргаликда ўша воқеа-ҳодисанинг моҳиятини, яъни асл мазмунини очиб берадиган билим ва тасаввурлар тизимига айланади. Масалан, “ватан” сўзи билан боғлиқ тушунча “туғилиб ўсган жой”, “макон”, “она юрт”, “маҳалла”, “мактаб” маъноларини англатади. Буларнинг барчаси биргина “ватан” сўзи билан боғлиқ тушунчаларнинг бир қисми, холос. Демак, “ватан” сўзи замирида шунча тушунча ва билим бор. Бу сўз инсон ҳаётидаги энг буюк тушунчалардан ҳисобланади. Шу маънода “Шахс ва жамият” ўқув фанида ҳар бир мавзудаги тушунча ва ибораларнинг кўплиги, уларнинг маъно-мазмун нечоғли мураккаб экани ўз-ўзидан тушунарли бўлиб қолади.

Демак, *тушунча* деб нарса-предмет ва ҳодисаларнинг мантиқан ажратилган муҳим белгиларини умумлаштириб, бирлаштириб акс эттирувчи умумий тасаввурга айтилади.

Тушунча – қайд этилган фикр бўлиб, баъзи бир предметлардан олинган ҳамда умумий ва алоҳида хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда объектларни умумлаштиради.

Ҳар қандай тушунча муайян мазмунга эга бўлиб, улар муҳим ёки номуҳим белгиларнинг ўзаро боғлиқлиги, яқка ёки умумий хусусиятига кўра ажралиб туради. Баъзи бир тушунчаларнинг ўзаро уйғунлашиб кетиши натижасида тушунчалар гуруҳи ташкил топади.

Ҳар бир тушунча экстенсионал (ҳажм) ва интенсионал (мазмун) сингари иккита мантиқий тавсифга эга. Тушунчанинг ҳажми фикр қилинаётган предметлар йиғиндисидан иборат. Масалан, “фан” тушунчаси математика, физика, мантиқ ва бошқа бир қатор фанлар билан боғлиқ тушунчаларни қамраб олади. Тушунчанинг мазмунини фикр қилинаётган предметнинг муҳим белгилари йиғиндиси ташкил этади. Масалан, “фан” тушунчасининг мазмунини фаннинг муҳим белгилари, яъни унинг амалиёт билан алоқада эканлиги, предметларнинг бирорта соҳага оид тушунчалар, қонунлар,

принциплар шаклидаги объектив билимлар системасидан иборат бўлиши, дунёқарашнинг шаклланишида иштирок қилиши ва шу кабилар ташкил қилади.

Тушунчалар ҳажмига кўра бир неча турларга бўлинади: якка, умумий, айирувчи ва тўпловчи. Якка тушунчанинг ҳажмида битта предмет фикр қилинади. Умумий тушунчалар предметлар гуруҳини акс эттиради. Айирувчи тушунча шундай умумий тушунчаки, у акс эттирувчи белгилар берилган синфнинг ҳар бир предметиға хосдир. Тўпловчи тушунчада эса, фикр уларнинг тўпламиға нисбатан билдирилади¹⁴.

Мазмунни бўйича тушунчалар, аввалам бор, абстракт, конкрет, нисбатсиз ва нисбатдош тушунчаларға бўлинади. Конкрет тушунчаларда предмет ўзининг белгилари билан биргаликда фикр қилинади¹⁵. Абстракт тушунчаларда эса предметнинг белгилари ундан фикран ажратиб олиниб, алоҳида акс эттирилади. Масалан, “инсон”, “табиат” тушунчалари – конкрет тушунчалар, “жасорат” (инсонға хос хусусиятни акс эттиради), “гўзаллик” (борлиқдаги предметларға хос хусусиятни ифода қилади) тушунчалари абстракт тушунчалардир. Нисбатсиз тушунчалар нисбатан мустақил, алоҳида мавжуд бўлган предметларни акс эттиради. “давлат”, “бадий асар” ана шундай тушунчалардир. Нисбатдош тушунчалар эса зарурий равишда бир-бирининг мавжуд бўлишини тақозо қиладиган предметларни акс эттиради. Масалан, “ўқитувчи” ва “ўқувчи”, “ижобий қаҳрамон” ва “салбий қаҳрамон”, “сабаб” ва “оқибат” тушунчалари нисбатдош тушунчалар қаториға қиради¹⁶.

Тушунчалар орқали ўқувчилар билимлар тизимини ўрганадилар. Таълим олиш жараёнида ўқувчилар тушунчаларни реал ҳаёт билан боғлай олмаса, тушунчалар амалиёт билан боғланмаган формал тушунчаларға айланади.

Тушунча тафаккур шакли, фикрнинг мазмунини ташкил этувчи элементларнинг боғланиш усули, тузилишидир. Фикрлаш элементлари деганда, предметнинг фикрда ифода қилинган белгилари ҳақидаги ахборотлар тушунилади.

¹⁴ Головкина Е.Ф. Вопросы преемственности при формировании понятий на уроках истории в IV-VII классах. – М.: «Просвещение», 1985. – 208 с.

¹⁵ Ўша ерда.

¹⁶ Ивлєв Ю.В. Логика: учебник. 3-е изд. перераб. и доп. – М.:»Проспект», 2006. – 288 с., Иванов Е.А. Логика: учебник. 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Издательство «БЕК», 2001. – 368 с.

“Шахс ва жамият” ўқув фанида тушунчаларнинг ўзаро бири-бири билан боғлиқлиги умумий тушунчалар тизимини ташкил этади. Бу боғлиқлик тушунчаларнинг бири-бири билан ўзаро боладорлиги ва бири-бирига бўйсунилишини тақозо этади.

Ўқув фанини ўқитиш, тушунчаларни шакллантириш жараёнида ўпроқ уларнинг яққа, умумий, айирувчи ва тўпловчи хусусиятларига тўхталиб ўтмоқ зарур. Дарс ўтиш жараёнида тушунчаларга доимо алоҳида эътибор қаратиш, аниқлик киритиш ҳамда уқурлаштириш талаб этилади. Тушунчаларни шакллантириш жараёнида уларнинг баъзи бир хусусиятлари ва ўзаро бири-бири билан алоқадорлигига таянган ҳолда фақат биргина изохга тўхталиб қолмаслик керак. Уларнинг алоҳида хусусиятлари назмунадан бири-биридан фарқ қиладиган ҳамда назмунадан бири-бири билан боғлиқ жиҳатларига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Форобий тушунчаларнинг тафаккур шакллари сифатидаги абадинини махсус тадқиқ этишга алоҳида эътибор берган. Буюк мутафаккир “Эйсагоге” (“Кириш сўзи”), “Катагурийас” (“Категориялар”), “Ҳарфлар китоби”, “Мантиққа кириш” каби сарларида тушунчаларни универсал моҳиятларни ифодаловчи илмий жинслар деб ҳисоблайди ва шу тушунчаларнинг мавжуд бўлиш шакллари ўрганади. Унинг фикрича, тушунчаларнинг илмий алоқадорлиги, илмий терминларни яратиш масалаларининг аниқлиги жиҳатдан таҳлил қилиниши маълум бир илмий қимматга эга. Фикрнинг денотати (яъни фикр қамраб олаётган, ифодалаётган предметлар синфи) ва концепти (яъни ана шу предметлар синфига тегишли муҳим белгилар), уларнинг тушунчалар ҳажми ва назмунида қандай эътибор этиши тўғрисидаги қарашлари ҳозирги мантиқ илмининг муҳим қиёматлари сифатида сақланиб қолган. Тушунчани ифода этувчи терминнинг номинал таъриф асосида илмий терминга айланиши таъминланадиган ҳам мутафаккир назаридан четда қолмаган. Булар Форобий меросининг фақат тарихий аҳамиятгагина эга бўлмай, балки ҳозирги илмий билиш учун ҳам муҳим эканлигидан далолат беради¹⁷.

Тафаккур шаклларида бири бўлган тушунчалар ва уларнинг алоқадорлиги муаммоларини ўрганишга тафаккурни ривожлантиришга қаратилган когнитив назария тарафдорлари ўз фикрларини қўшдилар. Улар билиш жараёнини тушунчалардан

¹⁷ Свийлик фалсафаси. Мақолалар тўплами. – Т.: «Чўлпон», 2007. – 160 б.

фойдаланган ҳолда тафаккурни ривожлантириш билан боғлаган. Билиш мураккаб жараён бўлиб, объектив борлиқнинг инсон онгида акс этишининг олий шаклидир. У ҳақиқий билимларни ҳосил қилишга хизмат қилади.

Предмет ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушунишга тафаккур ёрдамида эришилади. Тафаккур билишнинг юқори рационал босқичи бўлиб, унда предмет ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хусусиятлари аниқланади, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишлар акс эттирилади.

Маълумки, айрим предметлар, уларнинг синфи кишилар тафаккурида турли хил мазмунга эга бўлган тушунчаларда акс эттирилади. Масалан, “давлат” тушунчасида ўз майдони, аҳолиси, бошқарув органларига эга бўлган сиёсий ташкилот акс этади. “Илмий назария” тушунчасида эса, фаннинг бирор соҳасига оид бўлган ва у ҳақда яхлит тасаввур берадиган, маълум бир метод ёрдамида қурилган тушунчалар системаси ифода этилади. Мазмун жиҳатдан турли хил бўлган бу тушунчалар мантиқий шаклига кўра бир хилдир. Ҳар иккаласида ҳам предметнинг муҳим белгилари орқали фикр қилинган. “Ўз майдонига эгалиги”, “аҳолисининг мавжудлиги”, “бошқарув органларига эгалиги”, “сиёсий ташкилотдан иборатлиги” давлатнинг муҳим хусусиятлари ҳисобланади. Худди, шунингдек, фаннинг тушунчалар системаси шаклида бўлиши илмий назариянинг муҳим белгилари ҳисобланади. Агар тушунча акс эттираётган предметни А билан, унда фикр қилинаётган муҳим белгиларни, яъни фикрлаш элементларини а, в, с... n билан белгиласак, тушунчанинг мантиқий структурасини А (а, в, с... n) шаклида рамзий тарзда ифодалаш мумкин. Чунки тушунча тафаккур шаклланишининг универсал шаклларида биридир. Албатта, билиш жараёнининг ўзи тушунчалар орқали амалга ошади. Аристотелнинг фикрича: “Фан – бу тушунчалардаги тафаккурдир”. Тушунчаларнинг ҳаракати муайян қонуният ва схемаларда ўз аксини топади. Бу қонуният ва схемалар илм-фан ва тафаккурнинг асосий қуролларидир.

Фан мантиқ қонуналари ва қоидаларига риоя қилган ҳолда, олдинги билимларга асосланибгина қолмай, янги билимларни қўлга киритиш ва уларнинг ҳақиқий мазмунини аниқлай олиш мумкин деб ҳисоблайди.

Тафаккур ёки тушунчаларни шакллантирувчи фаоллик индивиддан келиб чиқади. Психологияда когнитив мактаб

ўрганиши, белгиларни тушунчалар билан ўзаро боғлаган ҳолда хотирасида сақламоғи зарур. Янги тушунчаларни ўзлаштириш жараёнининг сўнгги босқичида ўқувчи тушунчаларни уларнинг белгиларига кўра тезроқ ўзлаштиради.

Вазиятдан келиб чиқиб, ўқитувчи янги тушунчалар билан таништириш жараёнида тушунчаларнинг муҳим белгиларини ажратиб кўрсатиши, уларга тушунчаларнинг мазмуни ёритилган тарқатма материалларни тарқатиши ёки ўқувчилар интерфаол усуллардан фойдаланган ҳолда ўқитувчи ёрдамида мустақил таҳлил ўтказишса мақсадга мувофиқ бўлади. Тушунчаларни ўзлаштиришда уларнинг алоҳида белгиларига кўра ажратиш эмас, балки бир-бири билан ўзаро алоқадор бўлган умумий белгиларига алоҳида урғу бериш тақозо этилади. Ўқувчи ушбу тушунча мазмуни таркибига кирадиган қатор муҳим ёки номуҳим белгиларини ўзлаштиради. Ҳар иккала ҳолатда ҳам тушунчаларнинг тизими ва бутунлиги йўқолмайди. Биринчи ҳолатда синтез анализдан устун бўлса, иккинчи ҳолатда анализ синтездан устун бўлади.

Ана шу вазифалардан келиб чиққан ҳолда, “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида ўқувчилар фалсафий тушунчаларни алоҳида белгиларига кўра билиши ва уларни амалиётда қўллай олиши керак. Ҳар бир ўқувчига индивидуал ёндашган ҳолда ўқитувчи тушунчаларнинг шаклланиши жараёни хусусиятларига алоҳида эътибор қаратмоғи зарур. Баъзи бир ўқувчиларда тушунчаларнинг шаклланиши кўпроқ содда тушунчалар орқали боради. Баъзан эса, ўқувчи таълим олиш жараёнида шахсий тажрибадан келиб чиққан ҳолда бир хил мазмунга эга бўлган тушунчаларни қўшиб юборади. Бу ҳолда тушунчаларнинг шаклланиш жараёни икки хил йўналишга эга бўлади. Биринчидан, улар кўпроқ ички вазиятдан келиб чиқса, иккинчидан кўпроқ доимий бўлади. Бундай ҳолатда кейинги жараённинг ривожланиши икки йўналишда бориши мумкин, яъни ё содда ёки мураккаб тушунчаларни ўзлаштириш.

Дифференциал психология ўқувчиларнинг нафақат ижтимоий тажрибасини, балки шахсий лаёқатларини, уларнинг қобилиятларидан фойдаланишни ҳамда иқтидорини аниқлашни тақозо этади. Ўқувчиларнинг қизиқишларини инобатга олган ҳолда, уларга дифференциал ёндашиш ҳамда дифференциал тарзда уларнинг қобилиятларини ривожлантириш керак. Бундай ёндашувда турли

психологик жараёнларни (диққатни жалб қилиш, қабул қилиш, онг ва х.к.) турли даражада амалга оширилишини инобатга олмок зарур. Шунинг учун тушунчаларни шакллантиришда диққатни жалб қилиш ҳамда аниқ тушунчаларнинг моҳиятини мантикий тушунтириш муҳим ўрин эгаллайди.

Ўқувчилар маълумотларни эслаб қолишлари учун уларнинг ҳажми бўлинади. Яъни таълим олиш жараёнида ўқувчи бир дунё маълумотларга дуч келади, уларни объектив тарзда қабул қилинган маълумотлар деб ҳисоблаш мумкин. Лекин бу маълумотларни ҳамма ҳам бирдек қабул қилиш имкониятига эга эмас. Бу – субъектив тарзда қабул қилинадиган маълумотлар. Аммо ўқувчи унинг ҳажмидан ўз онгида сақлаб қоладиган ва фойдалана олиши мумкин бўлганини ажратиб олади.

Таъкидлаш лозимки, тушунчаларни шакллантириш тизими кўп босқичли бўлиши керак. Тушунчаларнинг таркиби бойишида алоҳида тушунчалар иштирок этиши, уларга параллел тарзда бошқа тушунчалар ҳам қатнашиши лозим.

Юқоридагилар шуни кўрсатадики, тушунчаларни шакллантириш жараёнида дифференциал ва когнитив психологларнинг принциплари бир-бирига мос келади.

Бу жараённинг кўп поғонали эканлигини эътиборга олган ҳолда шуни таъкидлаш керакки, тушунчаларнинг инсон онгида шаклланиш босқичлари кетма-кетликда рўй беради. Бу борада, аввало, ўқувчиларнинг билими ва шахсий тажрибасига таяниш, сўнгра тушунчаларнинг тузилмаси ва хусусиятларини аниқлаш, фақат шундан кейингина тушунчаларга илмий таъриф бериб, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни таъминлаш зарур. Юқорида кўрсатилган тушунчаларни шакллантириш кетма-кетлигига рия қилингандагина ўқувчилар тушунчаларни тўғри ўзлаштирадilar. Ҳар бир алоҳида олинган босқичда тушунчалар шаклланди деб ҳисобламаслик керак. Ҳамма босқичлардан кетма-кет ва мувафакқиятли ўтгандагина тушунчалар тўлақонли шаклланади. Бир предметнинг иккинчи предметга нисбатан фарқини аниқлаган ҳолда уларнинг мавжуд хусусиятлари ўзлаштирилганда ва ўзаро бир-бири билан боғланганда тушунчалар шаклланади. Шунга кўра тушунчаларнинг шаклланиш даражаси улардан эркин ва тўғри фойдаланишга боғлиқ бўлади.

Психологлар билан бир қаторда педагог олимлар ҳам ўқувчиларда тушунчаларни шакллантириш устида тинмай ишлайдилар

ва ушбу муаммонинг ечимини топишга ҳаракат қиладилар. Ўқув жараёнида тушунчаларни шакллантириш муаммоларига турли қарашлар мавжуд. Замонавий дидактикада нафақат аниқ йўналишларга урғу берилади, балки таълим бериш жараёнида тушунчаларни шакллантиришнинг усул ва методлари масалаларида олимлар ўртасидаги ҳамфикрлик ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

И.Я.Лернернинг ўқувчиларда тафаккурни шакллантириш концепциясида тушунчаларни шакллантиришга алоҳида ўрин ажратилган. Олимнинг фикрича, тафаккурни шакллантиришнинг бир неча поғонаси мавжуд. Биринчи поғона идрок ва ҳиссий билиш ҳисобланади. Тушунчаларни шакллантириш жараёнини эътиборга олган ҳолда идрок турли ёшда ҳар хил бўлади. Шундай қилиб, ўқитувчи олдида ўқувчиларнинг психологик-ёш хусусиятларини инобатга олиш вазифаси туради. Идрок бошланғич билимларга таянган ҳолда илк тушунчаларнинг ҳосил бўлишига ёрдам беради. Аниқ вазиятларда ушбу билимлардан фойдаланиш тушунчаларни аниқлашга, яъни назариялаштириш, илк тушунчаларни абстрактлаштириш ва уларни амалиётда қўллашга ёрдам беради¹⁸.

В.В.Давидов ўз концепциясида тушунчаларни шакллантиришда жараённинг боришини ўзгартиришни таклиф этади. Агар олдин тушунчаларни шакллантириш жараёнида хусусийликдан умумийликка ўтишга урғу берилган бўлса, энди тадқиқотчи умумийликдан конкретликка ўтишни таклиф этади. Бундай ҳолда аниқлилик хусусийлик билан қўшилиб кетмайди ва бири-бирининг ўрнини боса олмайди, балки ўзининг хусусиятларига кўра аҳамияти билан лиммо-лим бўлиб, предмет ёки ҳодисаларга тегишли бўлган умумлаштириш жараёнини янги босқичга олиб чиқади. Аммо бу концепция хотирани ривожлантириш билан боғлиқ бўлган ўқувчиларнинг психологик ёшининг ўзига хос хусусиятларини ва алоҳида жараёнини эътиборга олмайди.

М.Н.Скаткин тушунчаларга таянган ҳолда тафаккур шаклланади, деб ҳисоблайди. Тушунча – тафаккур шаклларида биридир, унда жисмларнинг умумий ва алоҳида хусусиятлари, бир предметнинг иккинчи предмет билан алоқаси ҳамда унинг келиб чиқиши ва ривожланиши акс эттирилади. Ўқитувчи тушунчаларни шакллантиришда ўқувчиларнинг олдиндан чуқурлаштирилган ва умумлаштирилган билимларидан фойдаланади. Умумлаштириш

¹⁸ Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. – М.: «Просвещение», 1982. –191 с.

жараёнида тушунчалар тизими шаклланади, янги босқичда умумлаштирилиб конкретлаштирилади. Тушунчаларни шакллантириш жараёнининг мураккаблиги шундаки, улар билан параллел тарзда абстракт тафаккур ҳам шаклланади. Унинг шаклланишида нафақат тушунчалар, балки фактлар, баҳолар, сабаб ва оқибатларнинг ўзаро боғлиқлиги, хулосалар муҳим ўрин эгаллайди.

Методист олимлар тушунчалар фақат воқеаларни тушунтириш ва тизимлаштириш, бошқа тушунчалар ҳақида фикр юритиш ҳамда янги билимларни шакллантириш учун керак, деб ҳисоблайдилар. Тушунчаларнинг мазмуни конкретлаштирилиб ҳамда умумлаштирилгандан сўнг етакчи тушунчаларнинг секин-аста ўзлаштирилишига диққат жалб қилинади. Агарда яратилаётган образларнинг ўзига хос хусусиятлари ўқитувчи томонидан ажратилиб кўрсатилса ҳамда ўқувчилар томонидан тушунчаларнинг хусусиятлари сифатида фикр юритилса, тушунчаларни шакллантириш жараёни самарали бўлади.

Н.Г.Дайри тушунчаларни шакллантиришнинг муҳим хусусияти ўқувчиларнинг хотирасига боғлиқ деб ҳисоблайди. Ўсмирларнинг хотираси катталарникига нисбатан кучли ва уларда эшитиш орқали, ҳаракатли, образли, моторли ва эмоционал хотира турлари шаклланган. Шунинг учун, у ёки бу тушунчаларни шакллантиришда, ўқитувчи хотиранинг барча турига таъсир кўрсатиши лозим, чунки ҳар бир ўқувчида хотиранинг ҳеч бўлмаганда битта тури шаклланган бўлиши мумкин.

Тушунчаларни шакллантиришда хотиранинг оғзаки мантиқий тури муҳим ўрин тутади. Шунинг учун тушунчаларнинг мазмуни муҳокамаси “мантиқий занжир” орқали амалга оширилишида ўқувчиларда мантиқий эслаб қолиш қобилиятини ривожлантириш муҳим ўрин эгаллайди.

Тушунчаларни шакллантиришда уларнинг муҳим ёки номуҳим белгиларини умумлаштириш энг асосий муаммолардан бири ҳисобланади.

Тушунчаларни шакллантириш методлари кўриб чиқилганда, ҳар бир тушунчанинг ўзига хос хусусиятларини ажратиб олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бугунги кунда тушунчаларни шакллантиришнинг бир неча мантиқий усуллари мавжуд:

1. Дедуктив (умумийликдан хусусийликка).
2. Индуктив (хусусийликдан умумийликка).

Тушунчаларни шакллантириш босқичларида дедуктив ва индуктив усуллар устувор йўналиш ҳисобланади. Маълумотларни умумлаштиришнинг дедуктив ва индуктив усулларидан ташқари, кўрғазмаларга таянган, оғзаки-манتيкий турлари ҳам мавжуд.

Е.Н.Кабанова-Меллер тушунчаларнинг мавжуд бўлган ва мавжуд бўлмаган хусусиятларини умумлаштиришни таклиф қилади. Бу умумлаштиришлар натижасида хулосаларнинг бири-бирига таянган ҳолда, ўзаро алоқадор икки гуруҳи ҳосил бўлади. Бу тушунчаларни бойитишга ҳамда ҳаёт билан боғлашга ёрдам беради.

Тушунчалар мантиқ қонунларига бўйсунгандагина, улар билан ишлаш яхлит тизим бўла олади. Улар ўртасида алоқани ўрнатиш таълим олиш, билиш, аниқлаш, умумлаштириш, тизимлаштириш ва таққослаш орқали амалга оширилади.

Инсон ҳаёти давомида пайдо бўлган тушунчаларни инкор қилиб бўлмайди. Бу тушунчалар тизимлашмаганлиги ва ўзгачалиги билан ажралиб туради. Улар инсоннинг шахсий тажрибасида пайдо бўлгандир. Илмийлик хусусиятига эга бўлган тушунчалар кўпроқ тизимлашган бўлиб, инсоннинг турмуш тарзи давомида пайдо бўлган тушунчалардан алоҳида хусусиятлари билан ажралиб туради.

Тушунчаларда объектнинг ўзига хос хусусиятлари мазмунига изоҳ бериш орқали очиб берилади. Изоҳлардан атама ва тушунчаларнинг мазмунини аниқлаш мақсадида фойдаланилади. Шунга кўра изоҳларнинг икки тури мавжуд:

а) фарқи ҳамда ўзаро яқин туркуми асосида изоҳ бериш. Изоҳ беришда изоҳ берилаётган предметнинг синфи, бошқа предметлардан ажралиб турадиган бир ёки бир неча хусусиятлари эътиборга олинади;

б) генетик изоҳ бериш — унда аниқ объект тўлиқ қамраб олинган ҳолда изоҳ берилади.

Изоҳлардан фарқли ўларок, терминлар сўз ёки сўз бирикмалари, яъни турли билим соҳасидаги тушунчаларни акс эттиради. Терминлар доимо ишлатиладиган сўзлардан фақат бир хил маъноли эканлиги билан фарқланади. Шундай қилиб, ҳар бир тушунча термин ва изоҳлардан иборат. Термин тушунчага берилган “исм”, яъни тушунчага берилган номдир. Изоҳ эса шу тушунчанинг мазмунидир.

Ўқувчиларнинг “Шахс ва жамият” фани бўйича тушунчаларни шакллантиришни моҳиятига кўра қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Фанга оид тушунчаларни фалсафий тушунчаларга ажратиш.
2. Моҳиятига кўра: экстенсионал (ҳажм) ва интенсионал (мазмун) турларга ажратиш.
3. Белгиларига кўра муҳим ва номуҳим тушунчаларга ажратиш.
4. Тушунчалар ўртасидаги муносабатни ўрганиш нуқтаи назардан содда (осон) ва мураккаб (қийин) тушунчаларга ажратиш.
5. Ўзлаштириш даражасига кўра: ўзлаштирилган ва янги тушунчалар.

Ниҳоят тушунчаларни шакллантириш шарт-шароитларига эътибор қаратиш лозим. Бу жараён ўқитувчи томонидан дарсда ёритилаётган тушунчаларнинг мазмунини чуқур ўзлаштиришдан иборат. Бу ўқитувчининг касбий тайёргарлиги масаласи бўлиб, таълим бериш жараёнида тушунчаларни шакллантириш муаммоси ҳамда ушбу муаммони яхлит ёки баъзи бир масалаларини билишни тақозо этади. Ҳаётий тажрибадан узоқлашмасдан материаллар, маълумотлар ва тушунчаларни шакллантириш воситаларига тўғри ёндашиш уларни танлаш бугунги кундаги замонавий таълимнинг асосини ташкил қилади. Аниқ ўқув режасини тузишда, ўқитишнинг мантиқи ва мақсадини аниқлаш, янги тушунчаларни киритиш заруриятини очиб бериш, доимо билимларни жамлаш ва умумлаштиришга эҳтиёж муҳим ўрин эгаллайди. Тушунчаларга киритиладиган тасодиф ва заруратлар орқали илмий билимларни ривожлантириш муаммоларини тушуниш мумкин. Маълумотлар оқими кўпайганлиги, уларни умумлаштириш ва янги тушунчаларни киритиш учун ўқитувчи дарсларда фаол билиш фаолиятини таъминлаши зарур. Бу борада тафаккурнинг образли, оғзаки-назарий ва амалий компонентларини тўғри уйғунлаштириш муҳим ўрин эгаллайди. Дарс жараёнида кўргазмалилик, таҳлил, синтез, умумлаштириш каби усуллардан тўғри фойдаланиш тушунчаларни ўзлаштиришда муҳим омил ҳисобланади. Турли даражадаги тушунчалар билан ишлаш зарурий шароитдир. Шу ўринда, ўрганилаётган фан ва фанлараро доимий тушунчалар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни таъминлаш муҳим ўрин эгаллайди.

1.2. “Шаҳс ва жамият” дарсларида фанлараро алоқа

Тараққиёт сари йўл тутган ҳеч бир мамлакат дунёда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ўзгаришлар

билишга имкон яратади. "Шахс ва жамият" фанининг мазмуни ва вазифалари инсон ва жамият тўғрисидаги фанларнинг ўзаро алоқаси муаммосини ўрганишдан иборат. Уларнинг ҳаммаси билимлар интеграциясида ўз вазифасини ўташи, кишиларга, аввало, жамиятда ва ўзларида юз бераётган ўзгаришларнинг моҳиятини англаб олишга, сўнгра эса жамиятни қайта қуриш, мавжуд турли ижтимоий муносабатларни уйғунлаштириш, ўзлигини ўзгартириш учун ҳаракат қилишга ёрдам бериши лозим. Буларнинг ҳаммаси дунё ҳақидаги турли-туман тасаввурларни тартибга солишга, уларни илмий нуқтаи назардан англаб олишга имкон берадиган асосни яратишга бўлган эҳтиёжни кучайтиради¹⁹. Ижтимоий антропология эркинлик, танлаш, ижод, масъулият, виждон, ҳаёт мазмуни каби асосий тушунчаларнинг моҳиятини очиб беради. Ҳар хил предметларни боғлаш мураккаб жараён бўлиб, ўқитувчидан катта билимни талаб қилади.

Биринчидан, фанлараро характерга эга бўлган тушунчанинг тузилиши, маъносини аниқлаш, иккинчидан, бу тушунчанинг белгиларини ва ўрганилаётган предметларда тутган ўрнини билиш керак.

Таълим жараёнида фанлараро алоқа кўникма ва малакаларни шакллантириш ҳисобига амалга оширилади ҳамда таълим бошқичлари орасидаги зарурий боғланиш ва муносабатларни илмий-амалий жиҳатдан тўғри ўрната олиш талаб қилинади. Масалан, таълим бошқичлари ўртасидаги (вертикал) узвийликда таълимнинг кейинги тури мазмуни аввалгиси билан мазмун жиҳатдан узвий боғланган ҳолда, уни кейинги таълим турида кенгайтирилган ва чуқурлаштирилган тарзда давом эттириш таъминланади. Ўқув предметларидаги (горизонтал) узвийликни фанлараро боғланиш дейиш тўғри бўлади²⁰.

"Шахс ва жамият" фани, айниқса, тарих фани билан яқин алоқада. Ҳозирги замон жамиятшунослик фани бўлмиш "Шахс ва жамият"да инсон ва жамият ҳақидаги билимлар ўқувчилар кўз ўнгида бир ёқлама, фақатгина баъзи бир фан соҳасида эмас, балки комплекс тарзда гавдаланиши керак. "Шахс ва жамият" фанини ўрганиш ва ўргатиш деганда, дарслик ва ўқув қўлланмаларда мавжуд маълумотлар тўғрисидаги билим ва тушунчаларни шунчаки

¹⁹ Шахс ва жамият. Ўқитувчилар учун услубий қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2006. – 168 б.

²⁰ Маҳкамов С.Т. Тарих таълимида курслараро узвийликни таъминлашнинг дидактик асослари: Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2005. – 139 б.

силсиласи таъсиридан холи бўлолмайди. Ўз тарихий тараққиётида янги босқичга қадам кўйган мамлакатимизда ҳозирги замоннинг муҳим талабларига ўз вақтида жавоб берадиган таълимга эҳтиёж катта. Ижтимоий тараққиётнинг ўзи ҳам жамият ҳаётида, шу жумладан, кишилар тафаккурида чуқур ўзгаришлар бўлишини назарда тутди. Зеро, уларнинг амал қилиши янги ижтимоий муносабатлар ва янгича ишлаб чиқариш усулларига ўтиши мумкин.

Шу маънода, ҳозирги замонда таълим ўқувчиларга жамиятнинг ўзи ва инсон ҳақида билимлар олишига кўмаклашмоғи, уларда яшаш учун зарур бўлган кўникмалар ҳосил қилишга, жамиятнинг маънавий, ахлоқий, ҳуқуқий ва иқтисодий заминларини ўрганишга ёрдам бермоғи лозим. Айнан “Шахс ва жамият” фани жамият ва инсон ҳақида ана шундай билим ва тушунчалар берувчи ҳамда кўникмалар ҳосил қилувчи фан ҳисобланади. “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитишнинг асосий мақсади инсон шахсини шакллантириш, инсон ва жамият ҳақидаги билимлар билан куроллантиришдан иборат. Шу сабабли бу фан ўқитувчиларидан дарсни ташкил этишда катта маҳорат ва меҳнат талаб қилинади.

Тизимли билим, тушунча, дунёқараш ва ғояларни шакллантириш учун фанлараро алоқа боғлаш зарур бўлади. Фанлараро алоқа улар учун умумий бўлган фактлар, тушунча ва ғоялар, таълим меҳнатининг кўникма ва малакаларини шакллантириш орқали ўрнатилиши керак. Шунинг учун ҳар бир фanning фактик ва назарий материалларининг бошқа предметлардаги ўхшашлик томонларини ҳисобга олиш лозим.

Фанлараро боғланишларнинг умумий назарияси тарихни, ҳуқуқшуносликни, инсон ва жамият фанларини ўқитиш жараёнида катта амалий аҳамиятга эга. Бу предметлар ўзаро ҳар томонлама яқин бўлиб қолмасдан, улар бошқа фанлар билан ҳам боғланиб кетади. “Шахс ва жамият” фани инсоният ҳаёти ва тафаккури ривожининг турли босқичларидаги хусусиятларни ўрганади.

“Шахс ва жамият” ўқув фани бошқа ижтимоий ва фалсафий фанлар билан ўзаро алоқадорликда бўлса-да, унинг ўзига хос ўрганиш объекти мавжуд. Бу фан асосан ўқув материални аралаш, интегратив усулда ўрганади. Ушбу ўқув фанида жамиятни ўрганишда тизимли ёндашув катта аҳамиятга эга, чунки у ижтимоий тизимлар ўртасидаги алоқадорликларни, шунингдек, жамиятда юз бераётган ўзгариш ва жараёнларни таҳлил қилишни тақозо этади. Шу асосда унинг ривожланиш тенденцияларини

билишга имкон яратади. "Шахс ва жамият" фанининг мазмуни ва вазифалари инсон ва жамият тўғрисидаги фанларнинг ўзаро алоқаси муаммосини ўрганишдан иборат. Уларнинг ҳаммаси билимлар интеграциясида ўз вазифасини ўташи, кишиларга, аввало, жамиятда ва ўзларида юз бераётган ўзгаришларнинг моҳиятини англаб олишга, сўнгра эса жамиятни қайта қуриш, мавжуд турли ижтимоий муносабатларни уйғунлаштириш, ўзлигини ўзгартириш учун ҳаракат қилишга ёрдам бериши лозим. Буларнинг ҳаммаси дунё ҳақидаги турли-туман тасаввурларни тартибга солишга, уларни илмий нуқтаи назардан англаб олишга имкон берадиган асосни яратишга бўлган эҳтиёжни кучайтиради¹⁹. Ижтимоий антропология эркинлик, танлаш, ижод, масъулият, виждон, ҳаёт мазмуни каби асосий тушунчаларнинг моҳиятини очиб беради. Ҳар хил предметларни боғлаш мураккаб жараён бўлиб, ўқитувчидан катта билимни талаб қилади.

Биринчидан, фанлараро характерга эга бўлган тушунчанинг тузилиши, маъносини аниқлаш, иккинчидан, бу тушунчанинг белгиларини ва ўрганилаётган предметларда тутган ўрнини билиш керак.

Таълим жараёнида фанлараро алоқа кўникма ва малакаларни шакллантириш ҳисобига амалга оширилади ҳамда таълим босқичлари орасидаги зарурий боғланиш ва муносабатларни илмий-амалий жиҳатдан тўғри ўрната олиш талаб қилинади. Масалан, таълим босқичлари ўртасидаги (вертикал) узвийликда таълимнинг кейинги тури мазмуни аввалгиси билан мазмун жиҳатдан узвий боғланган ҳолда, уни кейинги таълим турида кенгайтирилган ва чуқурлаштирилган тарзда давом эттириш таъминланади. Ўқув предметларидаги (горизонтал) узвийликни фанлараро боғланиш дейиш тўғри бўлади²⁰.

"Шахс ва жамият" фани, айниқса, тарих фани билан яқин алоқада. Ҳозирги замон жамиятшунослик фани бўлмиш "Шахс ва жамият"да инсон ва жамият ҳақидаги билимлар ўқувчилар кўз ўнгига бир ёқлама, фақатгина баъзи бир фан соҳасида эмас, балки комплекс тарзда гавдаланиши керак. "Шахс ва жамият" фанини ўрганиш ва ўргатиш деганда, дарслик ва ўқув қўлланмаларда мавжуд маълумотлар тўғрисидаги билим ва тушунчаларни шунчаки

¹⁹ Шахс ва жамият. Ўқитувчилар учун услубий қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2006. – 168 б.

²⁰ Маҳкамов С.Т. Тарих таълимида курслараро узвийликни таъминлашнинг дидактик асослари: Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2005. – 139 б.

шу ҳодиса ривожига кўрсатган таъсирини эътиборга олиш муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий ҳаётнинг моҳиятини билиш учун унинг келиб чиқиши ва ривожланиш тарихини билиш зарур. Шунингдек, инсон ўзлигини билиши учун ўзининг келиб чиқиши ва аждодлар тарихини билиши зарур.

“Шахс ва жамият” гуманитар фан сифатида фалсафа фани билан яқин алоқадор. Фалсафанинг бошланғич асосларини ўзлаштириш орқали ўқувчилар дунё ва инсоний муносабатларни тўғри англашга, ҳаётда ўз ўрнини топишга, жамият тараққиёти, инсоният ҳаёти билан узвий боғлиқ умуминсоний қадриятлар даражасидаги муаммолар мағзини чақишга ўрганадилар. Фалсафа фанидаги асосий масалалардан бири инсоният ҳаётининг маъно-мазмунли масаласидир. Айнан шу масала билан жамиятшунослик фани ҳам шуғулланади. Фалсафа фани оламда инсоннинг ўрни, жамият тараққиёти ҳақида мулоҳаза юритади, жамият тараққиётининг умумий қоидаларини тадқиқ қилади. Бу масалаларни тадқиқ қилиш “Шахс ва жамият”га ҳам хосдир.

“Шахс ва жамият” “Маънавият асослари” фани билан ҳам узвий боғлиқ бўлиб, жамият тараққиёти ва инсон онгининг ривожланишида маънавиятнинг роли, унинг шаклланиши, такомиллашуви, фуқароларни маънавий жиҳатдан тарбиялаш омиллари ўргатади. “Шахс ва жамият” фани мавзуларида халқимиз онгига сингиб кетган инсонпарварлик, бағрикенглик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, имон, эътиқод, зolimларга нафрат, мазлумларга меҳру шафқат, одамийлик, самимийлик, муҳаббат ва мурувват каби юксак фазилатлар, илғор маънавий ғоялар илгари сурилади.

Инсон ўзини муайян халқ ва муайян жамиятнинг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина баркамолликка, маънавиятга эришади. Шундай экан, маънавият тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият қалбда камол топиши учун инсон виждонан, ақл билан меҳнат қилиш керак. Бу хазина инсон ҳаётига барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари қатъий ва мустақил бўлса, шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожеалар вақтида эса омон сақлаб қолади ва моддий кийинчилик кунларида иродасини мустаҳкамлайди.

Ушбу ўқув фани социология фани билан ҳам яқин алоқадордир. Ижтимоий ҳодисалар, ижтимоий ва инсоний муносабатларни тўлақонли тушуниш социология фани берадиган билимларга боғлиқ. Негаки, социологиянинг жамият ижтимоий-

механик тарзда ўқувчиларга етказиш эмас, балки анъанавий ва замонавий педагогик усулларнинг энг қулай ва самарали воситаларидан фойдаланган ҳолда тарихий жараён тўғрисидаги тушунча ва билимлардан фойдаланиш малакасини ҳосил қилиш билан бирга, тарих тўғрисида мустақил фикр юритишга ўргатиш ҳам тушунилади²¹.

Кўриниб турибдики, жамият объект сифатида бир қанча ижтимоий фанлар мажмуи томонидан ўрганилади. Лекин уларнинг ўрганиш мавзуси турлича. Тарих фанининг предмети ўтмишнинг аниқ ва такрорланмас воқеа ва ҳодисаларидир. Бу фан инсоният ўтмишидаги воқеаларни ҳар бирининг индивидуаллигида ва кўпқирралилигида ўрганади. Бошқа ижтимоий фанлар мавжуд воқеликни асосан умумлаштирилган ҳолда ўрганади. Социологиянинг предмети ижтимоий ривожланишнинг умумий қонуниятлари бўлса, политология жамият ҳаёти сиёсий соҳасининг ривожланиш қонуниятлари ва замонавий тенденцияларини ўрганади. Тарих фанлари, одатда, жамият ривожланишининг вертикал кесимини кўрсатса, бошқа ижтимоий фанлар, асосан, горизонтал кесимини кўрсатади. Тарих фани учун бош масала жамиятни ўрганишга нисбатан тарихий ёндашув, бошқа ижтимоий фанлар учун мантикий ёки структуравий ёндашув бўлади. “Ватан, миллат тақдири ҳал бўладиган қалтис вазиятларда тўғри йўлни танлай олиш учун, аввало, тарихни ва ҳаётнинг аччиқ-чучугини билиш керак”,- деган эди Ислоҳ Каримов. Кўринадики, тарих фанини ўрганиш ҳам таълимий, ҳам ижтимоий аҳамиятга эга.

Тарих таълими жамиятшунослик таълимининг, жамиятшунослик таълими эса тарих таълимининг ўрнини боса олмаслигини таъкидлаш лозим. Улардан ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Улар ўртасида яқин алоқа мавжуд. Ўтмишни талқин қилишда кўплаб жамиятшунослик фанларининг тушунча ва категориялари кенг қўлланилади. Аксинча ижтимоий фанлар тушунчалари ва умумлашган хулосаларининг шаклланиши тарихий тажрибага асосланган ҳолда амалга оширилади²².

Ижтимоий тараққиётнинг, кишилар ва жамоалар ўзаро муносабатларининг конкрет масалаларини ўрганишда уларнинг ҳар бир тарихий даврдаги хусусиятларини, ўтмиш воқеаларининг ана

²¹ “Шахс ва жамият” фанини ўқитишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т.: ЎзМУ, 2009. –184 б.

²² Шахс ва жамият. Ўқитувчилар учун услубий қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2006. – 168 б.

шу ходиса ривожига кўрсатган таъсирини эътиборга олиш муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий ҳаётнинг моҳиятини билиш учун унинг келиб чиқиши ва ривожланиш тарихини билиш зарур. Шунингдек, инсон ўзлигини билиши учун ўзининг келиб чиқиши ва аجدодлар тарихини билиши зарур.

“Шахс ва жамият” гуманитар фан сифатида фалсафа фани билан яқин алоқадор. Фалсафанинг бошлангич асосларини ўзлаштириш орқали ўқувчилар дунё ва инсоний муносабатларни тўғри англашга, ҳаётда ўз ўрнини топишга, жамият тараққиёти, инсоният ҳаёти билан узвий боғлиқ умуминсоний қадриятлар даражасидаги муаммолар мағзини чақишга ўрганадилар. Фалсафа фанидаги асосий масалалардан бири инсоният ҳаётининг маъно-мазмун масаласидир. Айнан шу масала билан жамиятшунослик фани ҳам шуғулланади. Фалсафа фани оламда инсоннинг ўрни, жамият тараққиёти ҳақида мулоҳаза юритади, жамият тараққиётининг умумий қондаларини тадқиқ қилади. Бу масалаларни тадқиқ қилиш “Шахс ва жамият”га ҳам хосдир.

“Шахс ва жамият” “Маънавият асослари” фани билан ҳам узвий боғлиқ бўлиб, жамият тараққиёти ва инсон онгининг ривожланишида маънавиятнинг роли, унинг шаклланиши, такомиллашуви, фуқароларни маънавий жиҳатдан тарбиялаш омилларини ўргатади. “Шахс ва жамият” фани мавзуларида халқимиз онгига сингиб кетган инсонпарварлик, бағрикенглик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, имон, эътиқод, золимларга нафрат, мазлумларга меҳру шафқат, одамийлик, самимийлик, муҳаббат ва мурувват каби юксак фазилатлар, илғор маънавий ғоялар илгари сурилади.

Инсон ўзини муайян халқ ва муайян жамиятнинг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина баркамолликка, маънавиятга эришади. Шундай экан, маънавият тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият қалбда камол топиши учун инсон виждонан, ақл билан меҳнат қилиш керак. Бу хазина инсон ҳаётига барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари қатъий ва мустақил бўлса, шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожеалар вақтида эса омон сақлаб қолади ва моддий қийинчилик кунларида иродасини мустаҳкамлайди.

Ушбу ўқув фани социология фани билан ҳам яқин алоқадордир. Ижтимоий ҳодисалар, ижтимоий ва инсоний муносабатларни тўлақонли тушуниш социология фани берадиган билимларга боғлиқ. Негаки, социологиянинг жамият ижтимоий-

сиёсий ҳаёти, кишиларнинг жамиятдаги мавқеи ҳақидаги маълумотлардан бошқа кўплаб фанлар қатори “Шахс ва жамият” фанида ҳам фойдаланилади. Социологик билимлар ижтимоий ўзгаришларнинг объектив ва субъектив томонларини системали тушунишнинг, ижтимоий тафаккурнинг ўзаги бўлиб, ижтимоий жараёнларга ҳар томонлама ёндашишни шакллантиришга ёрдам беради. “Шахс ва жамият” фанида ўрганилган категорияларнинг тарихий-фалсафий таҳлилидан сўнг, унинг социологик таҳлили ёритиб берилади.

Бизнинг давримизда шахслараро муносабатларнинг мураккаблашуви ҳамда катта ва кичик гуруҳларда кишиларнинг ҳамкорлигини ташкил қилиш билан социология фанининг аҳамияти ошмоқда. Бир томондан, мамлакат ҳуқуқий тизимининг ривожланиши, асосий қонунда кенг кўламда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари мажмуининг мустаҳкамланиши, иккинчи томондан, ижтимоий беқарорлик шароитида ҳуқуқ-тартиботни сақлаб туришнинг муҳим эканлигидан ҳуқуқий билимларнинг, ҳар бир ёшни ҳуқуқий қадриятларга ва ҳуқуқий соҳада ижобий, жамиятга фойдали фаолият юритишга жалб этишнинг аҳамияти ошиб боради. Ўзбекистоннинг демократик ҳуқуқий давлатга айланиши фуқаролардаги ҳуқуқий нигилизмни енгиб ўтмасдан, улар кўпчилигининг ҳуқуқий онгини юқори даражага кўтармасдан амалга ошиши мумкин эмас. Ҳуқуқий билимларни эгаллаш ёшларга ижтимоий муносабатларни яхшироқ тушунишга ёрдам беради, чунки ҳуқуқ меъёрлари бу муносабатларнинг катта қисмини тартибга солиб туради, ижтимоий ҳаётда юз бераётган ҳодисалар пайтида тўғри ҳаракат қилиш учун шароит яратади.

“Шахс ва жамият” фанининг ҳуқуқшунослик фани билан алоқаси ҳам узоқ тарихга эга. Негаки бу фанларнинг тадқиқот объектлари айнан бир хил ҳодисалар бўлиб, улар фақат ёндашув усули нуқтаи назаридан фарқ қилади. Ҳуқуқий билимларни эгаллаш ёшларга ижтимоий муносабатларни яхшироқ тушунишга ёрдам беради, чунки ҳуқуқ меъёрлари бу муносабатларнинг катта қисмини тартибга солиб туради, ижтимоий ҳаётда юз бераётган ҳодисалар пайтида тўғри ҳаракат қилиш учун шароит яратади. Жамият ҳаётида ҳокимиятнинг ўрни, тузилиши, амалга оширилиши, давлат органлари ва кишилар фаолиятига таъсири каби сиёсий ва ҳуқуқий масалалар сиёсатшунослик ва ҳуқуқшунослик фанларининг мазмунини ташкил этади.

“Шахс ва жамият” фанининг сиёсатшунослик фани билан алоқаси айниқса, ўзига хос ва мураккабдир. Чунки бу фан “сиёсатшунослик” фанининг сиёсат, жамиятнинг сиёсий тузилиши, ҳокимият-нинг тақсимланиши ва амалий фаолияти, сиёсий режимларнинг турлари ва хусусиятлари, жамиятни сиёсий бошқариш усуллари ҳақидаги маълумотларига асосланади, уларга таяниб умумий назарий хулосалар чиқаради.

“Иқтисодиёт асослари” ва “Шахс ва жамият” фанларининг тадқиқот объекти, билим ва тушунчаларини уларнинг бир-бирисиз тўла тушуниш қийин. Чунки жамият ҳаётининг турли соҳалари ва инсон фаолияти иқтисодий қонунлар таъсири остида юз беради. Иқтисодиёт соҳаларидаги ўзгаришлар жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ўзгаришлари таъсирида кечади ва аксинча, сиёсий, маънавий, ҳуқуқий ўзгаришлар иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришларга олиб келади. Улар доимо бир-бирини тўлдириб туради.

Гарчанд ўқув фани сифатида “Миллий истиқлол ғояси” олий ва ўрта махсус таълим тизимида яқинда жорий этилган бўлса-да, унинг илдишлари қадимий маънавий тарихимизга бориб тақалади. Миллий мафкура тизимида ҳам инсон ва жамият масалалари ўз ўрнига эга. Шу сабабли “Шахс ва жамият” фанини миллий ғоя, мафкура тушунчаларисиз ва ҳар бир мавзунинг фалсафий тадқиқини уларнинг таҳлилий инъикосисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

“Шахс ва жамият” фани жамият аъзолари ва ҳар бир фуқарога миллий истиқлол ғоясини сингдириш воситаси сифатида ҳам диққатга сазовор. Чунки миллий истиқлол ғояси эзгуликка муҳаббат, миллий қадриятларга хурмат-эътибор, ватанпарварлик, инсонпарварлик, фидойилик, зиёлилик тамойилларини сиёсий онг иштирокида талқин этадиган тушунчалар тизими тарзида тақдим қилса, жамият уларни илмий аңглаш воситасида рўёбга чиқадиган тамойиллар сифатида олиб қарайди.

Шундай қилиб, ҳозирги замон жамиятшунослик фани бўлган “Шахс ва жамият”да инсон ва жамият ҳақидаги билимлар фақатгина алоҳида олинган баъзи бир фан соҳаси эмас, балки фанлар комплекси тарзида намоён бўлиши ҳамда ушбу фанни қамраб олган билимлар имкони борича инсон ва жамият ҳақида бошқа турли фанлардан олинган билимларга асосланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

“Шахс ва жамият” фани бошқа гуманитар фанлардан ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади. У жамият қандай пайдо бўлади, қандай шаклланади, жамиятнинг ўзи нима, у қандай тузилган, унинг таркибий қисмлари бир-бирлари билан ўзаро қандай боғланган, турли жамиятларнинг ўзига хослиги-ю, умумийлиги нималардан иборат, инсоннинг ўзи қандай мавжудот, кишиларнинг ахлоқий, сиёсий, диний, эстетик, ҳуқуқий дунёқарашлари қандай таркиб топади, уларнинг инсон фаолиятидаги ўрни қанақа, кишилар ўртасидаги ҳар хил муносабатларнинг вужудга келишига сабаб нима, кишилик жамиятининг ўтмиши қандай бўлган, ҳозирги ҳолати қанақа ва келажаги қандай бўлади, деган саволларга жавоб излайди. Айнан шу фан инсон ва жамият ҳақидаги энг умумий ва дастлабки билимларни ўзида мужассамлаштиради. Шу билан бирга туркум фанлар ўзаро боғлиқ бўлишига қарамасдан, бири иккинчисининг ўрнини боса олмайди. Шу сабабдан уларни алоҳида-алоҳида ўрганиш зарурати мавжуд.

“Шахс ва жамият” фанида юқоридагиларни интегротив ўрганиш эҳтиёжи ўқувчиларни бу фанларнинг бошланғич асослари билан таништириш заруриятидан келиб чиқади. Ушбу масаланинг ўрта махсус, касб-хунар таълими даражасидаги мақбул ечими ўқувчиларга санаб ўтилган фанларни алоҳида ўқитишни эмас, балки “Шахс ва жамият” фанида уларнинг асосларини беришни тақозо қилади. Меъёрий ҳужжатларда талаб этилган бу вазифа (ўқувчиларда дунёнинг илмий харитасига мос келувчи билим даражасини ҳосил қилиш) ушбу фанда жамият ва инсонни ўрганувчи турли фанларнинг интеграциясига эришиш орқали амалга оширилади.

“Шахс ва жамият” фанини ўқитиш, категорияларни ёритиш жараёнида қатор қийинчиликларга дуч келади. Бунинг асосий сабаби ушбу ўқув фани интеграцион фан бўлганлигидандир. Бу эса ҳар бир мавзуда турли қатор тушунчаларнинг уйғунлашиб кетганлигидан далолат беради. Масалан, ушбу фанда бир неча категорияларни ажратиш мумкин:

- а) “Шахс ва жамият” фанининг предмети ва объектини аниқловчи ва аниқлашга ёрдам берувчи категориялар;
- б) жамият тузилиши ва ривожланиш тамойилларини таҳлил қилиб берувчи категориялар;
- в) сиёсий институтлар ва жамоат ташкилотларини тадқиқ қилувчи категориялар;

г) шахс ва жамият муносабатларига доир категориялар;

д) халқаро ҳуқуқ нормалари ва инсонпарварлик тамойилларига доир категориялар.

Бугунги кунда бизнинг мамлакатимиз жамиятни янгилаш, бозор иқтисодиётини такомиллаштириш, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти куриш, миллий маънавий кадриятларни тиклаш ва ривожлантириш, одамлар учун фаровон турмуш шароитларини яратиш йўлидан бормоқда. Бу, бир томондан, шарафли бўлса, иккинчи томондан, узоққа чўзиладиган, мураккаб жараён бўлиб, бир қанча муаммо ва қийинчиликларни енгиб ўтиш билан боғлиқ йўлдир. Албатта, янги тузумни куриш ҳеч қачон ўз-ўзидан амалга ошиб қолмайди. Миллионлаб кишилар уни ўз меҳнати, ўзаро муносабатлари билан юзага келтиради, ривожлантиради.

Шу маънода, "Шахс ва жамият" фани ана шу муаммоларни тушунтириш ва ўқувчиларда уларни қуршаб турган ижтимоий воқеликнинг мураккаб жараёнларида бевосита иштирок этиш қўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилган.

Методик адабиётларда фанлараро боғланишларни амалга оширишнинг асосий усуллари куйидагича кўрсатилади: ўқитувчи томонидан аввал ўрганилган фактлар, тушунча ва ғояларни эслатиш; олдинги билимларга таянишни талаб этувчи савол ва топшириқларни қўйиш; умумлаштирувчи жадваллар тузиш, бошқа предметларга тегишли бўлган манбалар асосида ўқувчилар томонидан ахборотлар ва баёнотларнинг тайёрланиши; бошқа предметлар бўйича дафтарлардаги ёзувлардан "Шахс ва жамият" дарсида фойдаланиш.

Шунингдек, фанлар ва предметлараро боғланишларнинг ўқувчиларнинг ўзлари томонидан ўқитувчи қўйган саволлар асосида ўрнатилиши маълум даражада самарали чиқади. У эса сақлашнинг ривожланишини таъминлаш билан билимларни умумлаштириш, мантикий фикрлашга томон йўл очади.

Бундай боғланишда дидактик метод айниқса, аҳамиятлидир. Бундай методда дарслик матнлари ва ҳужжатлар, бошқа предметлар бўйича кўргазмали кўлланмалар, ўқув кинофильмларидан фрагментлар, матнли ва рақамли жадваллар, бадний, тарихий ва тасвирий санъат асарларининг репродукциялари, дафтар ёзувлари ва ҳоказолардан фойдаланиш амалга оширилади. Буларни кўллашда ўқитувчининг кўрсатмалари муҳим аҳамият касб этади.

“Шахс ва жамият” фанининг предмети, унинг тадқиқот объекти шахс ва жамият ҳамда унинг таркибий қисмлари ҳисобланади. Бошқача айтганда, ушбу фан шахс ва жамият муаммоларини ўрганади ва ўргатади.

Жамиятшунослик фанлари бўйича илмий изланишлар олиб боришда бир қатор методологик тамойилларга таянилади. Диалектик метод жамиятшуносликнинг муҳим методи бўлиб, инсоннинг вужудга келиши ва моҳияти, жамият ва шахс муносабатлари, хатти-ҳаракатлари масалалари диалектикасини ўрганишга имкон беради. Маълумки, шахс ва жамият ҳақидаги билимларсиз жамиятнинг тўлақонли аъзоси бўлган, ўзида сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ахлоқий ва бошқа шу каби маданиятларни мужассам этган фуқарони таркиб топтириш мумкин эмас. Таълим олиш шахснинг етарли даражада ижтимоийлашувининг, маданият ва инсоний кадриятлар оламига киришининг, энг муҳими, қайтарилмас ва ягона бўлмиш “ўзлигини” кашф этишининг шартидир.

“Шахс ва жамият” фани ўз объектини ўрганишда илмий билишнинг системали ёндашув методига таянади. Системали ёндашув бўлакларни бутун орқали, бутунни унинг бўлаклари орқали таҳлил этиш, ўрганишни тақозо этади. Жамиятшунослик ҳақидаги билимлар фалсафий тушунчаларнинг бир бутун тизими сифатида намоён бўлади.

“Шахс ва жамият” фанини ўқитишга доир илмий изланишларда тарихийлик ва мантиқийлик методига ҳам асосланади. Тарихийлик методи жамиятга даврий нуқтаи назардан ўзгариб, янгиланиб, ривожланиб, бойиб боровчи жараён сифатида қарайди.

Маълумки, ёшларни оташин ватанпарвар, юртпарвар инсонлар қилиб тарбиялашда тарих катта ва беқиёс имкониятларга эга. Шу маънода, ўз юртига, ватанига муҳаббат, инсонпарварлик туйғулари алқимизнинг қон-қонига сингиб кетган азалий хусусиятдир. Ислам тарихи шуни кўрсатадики, кишилар ва жамият ҳаётида цивилизация ва маданият ривожига ҳеч қачон ўз-ўзидан ва тасодифан юз бермайди. Инсон ўзини халқнинг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина жамиятда ўз олдига қўйган мақсадга, яъни юксак маънавиятга эришади. Бу эса инсонга барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, аксинча турли вазиятлардан чиқиб кетишга ёрдам беради ва иродасини

мустаҳкамлайди. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, “Шахс ва жамият” ўқув фанининг моҳиятини ташкил этувчи ғоялар юксак маънавий соҳиблари бўлган жаҳонга машхур мутафаккирлар: Имом ал-Бухорий, Форобий, ал-Хоразмий, Беруний, ат-Термизий, ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби кўнгина буюк сиймоларнинг шахсий фазилатлари, инсон ва жамият ҳақидаги қарашларида чуқур ақс этган бўлиб, Марказий Осиёда ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ҳамда жаҳон фалсафий тафаккурига ҳос бўлган умумий қонуниятларни ифодалайди.

Ҳар бир ҳодиса тарихийлик хусусиятига эга. Тарихийлик мураккаб бўлиб, тасодифларга ўралган ҳолда амалга ошган қонуниятлар жараёнидир. Шу боис, “Шахс ва жамият” ўқув фанида тарихий жараёнларнинг ҳам оптимистик, ҳам пессимистик манзараларига урғу берилган.

Оптимистик қарашлар келажакда инсон тафаккурининг камол топиши, тинчлик, моддий фаровонлик, ижтимоий адолат ва ривожланган ахборот технологиялари асосида маданиятнинг юксалиши билан боғлиқ. Бироқ бошқа ҳисоб-китоблар табиий муҳитнинг бузилиши, цивилизациялар ўртасидаги зиддиятлар, жамият ҳаётининг тўлиқ компьютерлаштирилиши шахснинг маънавий қашшоқланишига олиб келиши ҳақида хабар беради. Шу тариқа илмий тадқиқотда билишнинг тарихийлик ва мантиқийлик усуллари катта ўрин эгаллайди.

Тарихийлик деганда реал предмет ва нарса, ҳодисанинг ўз тараққиёти тушунилади. Мантиқийлик эса тарихий билишнинг инъикосидир. Диалектик таълимотга кўра, у ёки бу ҳодиса, мантиқий билиш жараёни ташқи дунё тараққиёти тарихий йўналишининг онгимиздаги инъикосидир. Мантиқийлик тарихийликнинг умумлаштирилган инъикосидирки, мантиқийлик воқеликни унинг қонуниятли тараққиётида ақс эттиради, унинг зарурлигини тушунтириб беради. Тарихийлик билан мантиқийликни биргаликда олиб боргандагина предмет ва ҳодисалар моҳиятини тўғри тушуниш мумкин.

Ҳаётнинг моҳиятини билиш учун унинг келиб чиқиши ва ривожланиш тарихини билиш зарур. Тарихийлик ва мантиқийлик диалектик бирликда аниқ тарихий билимлар асосида, ҳар бир воқелик тарихининг асосий йўналишлари ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаш мумкинлигини таъкидлайди.

“Шах ва жамият” фанида ворисийлик муҳим методологик тамойил ҳисобланади. Ворисийлик тараққиётнинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишининг асосини ташкил этади ва у ҳар қандай ўзгаришнинг зарур шарти ҳисобланади. Ворисийлик негизда ҳаётийлик ётади.

Ворислик – тарихий тараққиёт жараёнида янгилик ва эскилик ўртасида юзага келадиган зарурий, қонуний алоқа ва боғланиш усулидир. Ворисийлик нарса ва ҳодисаларнинг ривожланишидаги боғлиқлик сақлаб қолинишини англатади. Зеро, у туфайли кишилар ўздан олдинги авлодлар яратган анъаналар, урф-одатлар, моддий ва маънавий бойликларга таяниб яшайдилар, ўтмишда эришилган ижобий ютуқлардан фойдаланилган ҳолда тараққиёт давом этади. “Шах ва жамият” ўқув фанидаги барча мавзуларни ворисийлик негизда ўқитиш тавсия этилади. Ворисийлик бир томондан, ўтмишда тўпланган барча ижобий, муҳим жиҳатлар навбатдаги жамият вакилларининг фойдаланишлари, ўзлаштиришларида намоён бўлса, иккинчи томондан, у аввалги даврда эришилган натижаларнинг кейинги давр талаблари нуқтаи назаридан танқидий баҳоланиши ва ижодий қайта ишланиб, уларга сифат жиҳатдан янги ҳисса бўлиб қўшилишида ифодаланади.

Тушунчалар билан ишлашнинг ўзига хос энг асосий хусусияти шундаки, ҳар бир мавзуда тушунчаларнинг мантиқийлиги, аниқлиги, кетма-кетлиги ва қайтарилмаслиги муҳим ўрин эгаллайди. “Шах ва жамият” фанида ўрганиладиган воқеликнинг тасаввуримизда ўз аксини топиш жараёнида тушунчалар доимо такомиллаштирилади, тўлдириб борилади, мавжуд тушунчалар мазмунан бойитилади ва ниҳоят янги тушунчалар ҳосил бўлади. Тушунчалар билан ишлашнинг иккинчи ўзига хос хусусияти “Шах ва жамият” ҳақидаги билимларнинг кенг қамровлигидадир. Чунки бу фанни ўқитиш жараёнида биз, энг аввало, инсон ва жамият ҳақидаги турли қарашлар, инсоннинг вужудга келиши ва моҳияти ҳақидаги турли концепцияларга дуч келамиз. Бу жараёнда биз турли қарашлар, фикрлар ва гипотезаларга учраймиз. Уларнинг моҳиятини ўқувчиларга тўғри етказиш ўқитувчидан доимо катта маҳорат ва билим талаб қилади.

Юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда тушунчалар билан ишлаш жараёнида куйидаги муаммоларга дуч келамиз:

а) “Шах ва жамият” фани интеграцион фан бўлганлиги сабабли, турли тушунчаларнинг уйғунлашганлиги;

б) тушунчалар билан ишлаш жараёнида баъзи бир атама ва тушунчаларга изоҳ бериш жараёнида ноаникликларнинг мавжудлиги;

в) миллий урф-одат ва қадриятлардан келиб чиққан ҳолда ҳар бир тушунчага аниқлик киритиш зарурлиги;

г) вақт ўтиши билан ҳар бир тушунча ва атама ўз моҳиятини йўқотиши.

Ҳар қандай фан сингари “Шахс ва жамият” фани ҳам умумий тушунчалари, ўзига хос хусусиятлари ва ҳодисаларнинг боғлиқлиги, яъни категориялари билан муҳим аҳамиятга эгадир.

“Шахс ва жамият” фани интеграцион фан бўлганлиги сабабли тушунчаларнинг моҳиятини тушунтириш жараёнида кўп қийинчиликларга дуч келинади. Муҳими шундаки, ҳар бир даврни ўрганишда бир-бирига тўғри келмайдиган тушунча ва терминлар мавжуд. Масалан, инсон ва жамиятнинг вужудга келиши жамиятнинг тузилиши ва ривожланиши, халқаро муносабатлар ва инсонпарварлик тамойиллари, дунёнинг оламшумул муаммолари билан боғлиқ тушунчалар, жамият ва шахснинг ўзаро муносабатлари ҳамда ҳаракатлари ҳақидаги тушунчалар шулар жумласидандир.

Тушунчалар билан ишлашнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, мантиқийлик, аниқлик, кетма-кетлик, қарама-қарши бўлмаган билимлар, ҳар қандай фан учун муҳим бўлган илмийликни келтириб чиқаради. “Шахс ва жамият” фанида тушунчалар билан ишлаш доимо реал дунёни ўрганиш жараёнида пайдо бўлган тасаввурларимизни такомиллаштириб боради, мавжуд тушунчалар янги мазмун билан бойиб боради, янги тушунчалар пайдо бўлади.

Хуллас, “Шахс ва жамият” фани бошқа фанлар сингари илмийлик, ҳолислик, ҳаққонийлик талабларига жавоб берувчи билишнинг аниқ методларига таянган ҳолда тадқиқот юритади, таълим тизимида алоҳида ўрин тутади ва бошқа бирор-бир фан бажара олмайдиган вазифаларни ўз воситалари ёрдамида амалга оширади.

1.3. Таълим жараёнида фалсафий тушунчаларни шакллантириш технологияси

Ўзбекистон миллий таракқиётнинг энг масъулиятли босқичи – ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг кескин бурилиш даврини бошдан кечирмоқда. Жамиятимизнинг ҳар бир фуқароси XXI аср ибтидосида ортда қолган йилларни сарҳисоб қилиш ва келажак ҳаётнинг турли жабҳалари режасини белгилаб олиш муаммосига дуч келиши ижтимоий фан олимлари зиммасига катта вазифаларни юклайди.

Бундай ҳолларда жамият ижтимоий ривожининг илмий асосланган истиқбол режасини тузиб, унинг устувор йўналишларини белгилаб олиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Арасту ўз вақтида айтганидек, ҳар доим ва ҳар жойда эзгуликка эришиш қуйидаги икки шартга боғлиқдир:

1. Ҳар қандай фаолият якунидаги мақсадни тўғри белгилаш.

2. Пировард мақсадга эришиш чора-тадбирларини излаб топиш²³.

Илмий тилда буни фаолиятнинг методологик асосини аниқлаш ва мақсадга етишиш, усул ва методларини тўғри белгилаш дейилади.

Республика Президенти Ислоҳ Каримов таълим-тарбия соҳасига миллий дидактик нуқтан назардан ёндашиб, уни қуйидагича таърифлайди: “Таълим Ўзбекистон халқи маънавиятига яратувчилик фаолиятини бахш этади. Ўсиб келаётган авлоднинг барча яхши имкониятлари унда намоён бўлади, касб-кори, маҳорати узлуксиз такомиллашади, катта авлодларнинг доно тажрибаси англаб олинади ва ёш авлодга ўтади”.

“Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида асосий мақсад янги тузумни куриш ҳеч қачон ўз-ўзидан амалга ошиб қолмаслигини, уни ўз меҳнати билан миллионлаб кишилар, уларнинг ўзаро муносабатлари юзага келтириб, ривожлантириши, билим олиш ва уни амалий ҳаётда қўллаш натижасида вужудга селган тушунчаларнинг мазмуни ва моҳияти билан ўқувчиларни гаништириш, маънавий баркамол инсон сиймоси моҳиятини очиб, унга эришиш сирларидан ёшларни воқиф қилмоқдир. Маълумки, “Шахс ва жамият” фанини ўрганиш предмети, энг аввало, инсон ва

²³ Дунёвийлик фалсафаси. Мақолалар тўплами. – Т.: «Чулпон», 2007. – 160 б.

жамият ўртасидаги муносабатларни, инсоннинг олами англаш ва билиш ҳолатини, борлиқни идрок этиш орқали фаол шахсга айланиш жараёнларини, инсон руҳий оламининг ривожланиш босқичларини ўрганеди. “Шахс ва жамият” ўқув фанига инсон олдиди турган муаммолар, ер юзидаги цивилизацияларнинг бундан кейинги тақдири, маданий-тарихий жараённинг йўналганлиги, глобал муаммоларни ҳал этишнинг оқилона йўллари ва усуллари асос қилиб олингандир. Айнан ушбу фаннинг объекти ва предметини аниқлашда тушунчалар аппарати билан ишлаш ижобий натижа берди.

Тушунчалар билан ишлаш аппаратида унинг қуйидаги хусусиятларига алоҳида эътибор қаратиш лозим: фанлараро алоқалар сабабли турли тушунчаларнинг умумлашганлиги; “Шахс ва жамият” ўқув фанининг предмети ва объектини аниқлаш жараёнида ноаниқликларнинг мавжудлиги; ягона жамиятшунослик назариясининг мавжуд эмаслиги; давр ўтиши билан тушунча ва категориялар мазмунининг эволюцион ўзгариши.

Бугунги кунда жамиятда рўй бераётган таълим тизими билан боғлиқ ўзгаришлар, илгор педагогик инновацион тажрибалар, психологик ва педагогик тадқиқотларнинг натижалари ўқитувчиларнинг ўз устида изчил ишлашини, олинган маълумотларни умумлаштириш ва тизимлаштиришни талаб этади. Бу муаммоларни ҳал қилишнинг ягона йўли таълим технологиясини яратишдир.

Таълим технологияси педагогик жараёнларнинг барча компонентларини ўзида мужассамлаштирган, илмий жиҳатдан асосланган, аниқ натижага қаратилган тизимдир. Айниқса, “Шахс ва жамият” ўқув фанида тушунчалар билан ишлаш жараёнида таълим технологияси муҳим ўрин эгаллайди.

Масъулиятли ва мураккаб бу вазифа Республика Олий Мажлисининг IX сессиясида қабул қилинган “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”ни рўёбга чиқариш орқали бажарилади. Мазкур дастурнинг таркибий қисми сифатида таълимнинг янги модели яратилди.

Президент Ислам Каримов томонидан илмий асослаб берилган таълим-тарбия моделини амалиётга татбиқ этиш ўқув жараёнини технологиялаштириш билан узвий боғлиқдир. Шу боисдан “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да “Ўқув-тарбиявий жараёни илгор педагогик технологиялар билан таъминлаш” унинг иккинчи

ва учинчи босқичларида бажариладиган жиддий вазифалардан бири сифатида белгиланди.

“Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг иккинчи босқичи таълим жараёнидаги сифат кўрсаткичларини яхшилаш, яъни жаҳон андозаларига мос, рақобатбардош, юқори савияга эга бўлган мутахассислар тайёрлашдан иборат эди. Ушбу мураккаб муаммолар ечимини топиб, уларни амалда кенг қўллаш таълим тизими ходимлари олдига жуда катта вазифаларни қўйди. Бунда аниқ вазифалар сифатида бевосита ўқув жараёнини яхшилаш, ўқув дастурларини янада такомиллаштириш, ўқитишнинг инновацион технологияларини амалиётга жорий қилиш, техник воситалардан кенг фойдаланиш ва шу асосда масофадан ўқитишни йўлга қўйишдан иборат эди.

Таълим сифати ва усулига қараб билим ҳосил бўлади. У ўқитувчининг маҳоратинигина эмас, балки тингловчининг истак-хохиши, қобилияти, имконияти ва билим даражасини ҳам белгилайди. Таълим узоқ давом этадиган жараён дур. Билим эса таълимнинг узлуксизлиги воситасида бериладиган мавҳум тушунчага эга бўлган ҳодисадур. Билим хусусийликка эга бўлса, таълим умумийликка эга. Таълим барча учун бир хилда давом этадиган жараён. Билим объектив борлиқдаги воқеа-ҳодисаларнинг инъикоси натижасида инсон миясидаги мушоҳадалар ва тасаввурлар натижасида ҳосил бўладиган тушунчалар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Таълимдаги сифат уни беришда иштирок этадиган кишилар имконияти билан белгиланса, билим индивидуалликка эга бўлади. Таълим берадиган кишиларнинг савияси турлича бўлиши мумкин. Лекин гуруҳдаги ўқувчиларга бериладиган таълим бир хилдур. Ўқитувчи билим эмас, балки таълим беради. Ўқувчиларнинг ҳар бири ана шу таълим жараёнида ўз имконияти даражасида билимга эга бўлади. Бунинг учун у мустақил ўқийди, тайёрланади, мушоҳада қилади, тасаввурларга эга бўлади, эшитганлари ва ўқиганларини умумлаштиради.

Ўқитувчи ўқувчиларга жамиятшунослик билимларини берар экан, ўқув жараёнининг асосий тамойил ва меъёрларига алоҳида эътибор қаратмоғи лозим. Бу фаолиятда қуйидаги тамойиллар муҳим ўрин эгаллайди: а) ажратиб олиш қобилиятини тарбиялаш; б) янги ғояларни илгари суришга ўргатиш; в) шахсий категориал тушунчалар билан ишлашга ўргатиш; г) мураккаб тизимли

объектлар билан ишлаш ҳамда уларни тизимлаштириш кўникмасини ҳосил қилиш.

“Шахс ва жамият” фанини ўқитишни ташкил қилишда ўқувчиларнинг билиминини назорат қилиш, мустақил таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантириш тизимини такомиллаштириш муҳим ўрин эгаллайди. Бу борада анъанавий усуллар (мустақил иш, реферат, суҳбат ва ҳ.к.) билан биргаликда ноъананавий усуллар кўпрок натижа беради.

“Шахс ва жамият” фанини ўқитиш жараёнида ўқувчилар кўпрок фалсафий тушунчаларга дуч келишади. Хўш, бу тушунчаларнинг асосий моҳияти нимадан иборат ва улар қандай технологиялардан фойдаланилган ҳолда ўқувчилар онгига сингдирилади?

Масалан, “инсонпарварлик” ва “халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи” тушунчаларини олайлик.

Шахс мустақкам иймон-этиқод, ғоя ва инсоний фазилатга эга бўлган, Ватан, миллат туйғуси билан яшайдиган, ўзида давр хусусиятларини ифода этадиган инсондир. Шахс жамиятнинг аъзоси сифатида жамиятдан ташқарида яшай олмайди. Ҳамиша жамият қонун-қоидаларига бўйсунди. Шу тариқа бахт-саодатга эришади. Шахснинг турмуш тарзи, меҳнат фаолияти, ўзаро муносабатлари, ҳамкорлик, вафодорлик, бир-бирига суяниш, кўшничилик, болажонлик, ота-онанинг болага, боланинг ота-онага ҳурмати, садоқати каби қадриятлари инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган бўлади. Инсонпарварлик кишиларнинг бир-бирига ҳурматида, кадр-қимматида, меҳр-шафқатида, диёнатиди, ўзаро кўмаклашувида, ҳамдардлигида, бошқалар қайғусига шерик бўлиб, қувонч ва бахтдан севинишида, ютуқлардан фахрланишида кўринади. Инсонпарварлик инсоният учун аҳамиятли бўлган буюк неъмат ҳисобланади. Шундай экан, дарс жараёнида ўқувчиларни миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида тарбиялаш, айниқса, уларда инсонпарварлик тушунчаларини шакллантириш “Шахс ва жамият” фанининг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Инсонпарварлик масалалари буюк алломалар ва улуғ мутафаккирлар ижодида ҳам кенг ёритилган. Марказий Осиё мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, аз-Замахшарий, Паҳлавон Маҳмуд, Алишер Навоий ва бошқалар ўз асарларида инсон эркинлигини, унинг кадр-қимматини, инсонпарварлик ғояларини олға сурдилар.

Форобийнинг фикрича, бахт-саодат, осойишта ҳаёт кишилар ўртасидаги ҳамкорлик жараёнида, инсоннинг кўп ижобий фазилатлари ва хислатлари асосида юзага келади. Форобий инсонларнинг иноқ ва дўст яшаши мамлакатда халқлар учун катта фойда келтиришини кўрсатишга интиланган ва тинчликни қатъий равишда қувватлаб бутун фаолиятини кишиларга хизмат қилишга қаратган²⁴.

Абу Райҳон Беруний эса мурувватлиликни асл инсоний хислатлар қаторига киритади. Мурувватли киши, унинг фикрича, юксак маданиятли, доно, билимли, ахлоқий етук, илғор дунёқарашга эга инсондир. Ана шундай кишилар бошқаларга яхши муносабатда бўладилар, ортикча зеб-зийнатларга интилмайдилар, деҳқончиликми, хунармандчиликми, савдогарликми, нима бўлмасин, ўз меҳнати эвазига кун кечирадилар. Улар доимо сабр-тоқатли, мулойим, қатъий ва содда кишилардир, деб ҳисоблайди. Беруний шу фикрлар орқали одамларнинг инсоний хислатларини улуғлайди²⁵.

Алишер Навоий ҳаётида инсонпарварлик алоҳида аҳамият касб этади. У халқ учун, эл-улус учун, бева-бечора, етим-есирлар учун мадрасалар, шифо масканлари қурдирган. Дошқозонларда ҳар хил таомларни текинга тарқатган. Дардмандларга бепул табобат кўриги уюштириб, тиббий ёрдам беришни йўлга қўйган. Бундай инсонпарварлик намуналари ўзбек халқи миллий руҳиятидан далолат беради²⁶.

Инсонпарварлик инсонийликнинг барча тамойиллари юзага чиқишига шарт-шароит яратади. Шу сабабли инсонпарварликка эҳтиёж айнан унинг йўқолиши сабабли кўпроқ намоён бўлади. Шундан келиб чиқиб инсонпарварлик мавзусининг назарий ва амалий муаммоларини ёритишда инсоний муносабатларга онд кўникмаларни ҳосил қилмоқ зарур.

Илмий изланишларимиз жараёнида тўртта гуруҳ ўқувчиларига “Қадрият нима? Кўпчилик кишилар томонидан қадрланадиган қадриятларни санаб ўтинг?” сингари саволлар билан мурожаат қилинганда, ўқувчилар кишилар ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган Ватан, она-юрт, урф-одатлар, тарихий мерос, анъаналар, оила,

²⁴ Буюк сиймолар, алломалар. 1-к. – Т.: «Мерос», 1995. – 104 б.

²⁵ Ўша ерда.

²⁶ Арипов М.К. Гуманизм Алишера Навои. – Т.: «Ўзбекистан», 1991. – 233 с.

тинчлик, меҳр-муҳаббат каби тушунчаларга алоҳида эътибор беришди. Афсуски, бирорта ўқувчи инсонийликка муҳим бир кадрият сифатида қарамагани маълум бўлди. Шу сабабли ўз тадқиқотларимизда ўқитувчи ўқувчиларда инсонпарварлик тушунчаларини шакллантириш учун дарс бериш жараёнида самарали усул ва методлардан фойдаланиши лозим деб топдик.

“Шаҳс ва жамият” ўқув фани иккинчи бўлимидан ўрин олган “Анъаналар ва ўзаро ёрдамнинг жамият ҳаётидаги ўрни” мавзусида ҳар қандай ҳаётий вазиятларда киши ўз хатти-ҳаракатларини жамиятда мавжуд меъёр ва кадриятлар, бошқа кишиларнинг манфаатлари билан мослаштироғи лозим дейилади. Шу сабабли кишилар ҳаёт фаолиятининг турли соҳаларида ўзаро шаклланидиган алоқалар ижтимоий муносабатларга олиб келади. Ижтимоий муносабатлар эса анъаналар, одат ва удумлар, кадриятлар ва меъёрларни ўзлаштириш билан боғлиқ бўлади.

Халқимизнинг анъана ва одатлари бой ва ранг-барангдир. Бунга Наврўз байрами мисол бўла олади. Байрам кунлари одамлар фаолроқ меҳр-шафқат кўрсатишга интиладилар, эзгу амалларни бажарадилар ва жамиятдаги муҳтож кишиларга ёрдам қўлини чўзадилар. Наврўз байрамлари арафасида ўзбек халқи орасида жуда кенг тарқалган ҳашар – кўп асрлик анъанавий ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ишлари амалга оширилади. Дарсни ташкил қилиш жараёнида ўқитувчи инсоний муносабатларнинг муҳим тамойилларидан бўлмиш ўзаро ёрдам ва бирдамликни ўзбек анъаналари ибтидосида қарор топган ҳашар тимсолида ўқувчиларга яқинлар ва нотанишларга ёрдам зарурлигини, ўзаро ёрдам ва бирдамликнинг аҳамиятини, бошқалар ва ўз қадр-қимматини англаш учун ҳар бир киши инсонпарварлик ёрдами кўрсатиши лозимлигини тушунтиради. Ўқитувчи ўқувчиларни тўртта кичик гуруҳга бўлиб, уларга қуйидагича топшириқ беради:

1-гуруҳ. Одатда кимни ҳашарга чақирадилар? Ҳашарга таклифсиз келинса нима бўлади? Қуйида келтирилган сўзларнинг қайси бири сизнинг фикрингизча, “ҳашар” сўзига мос келмайди: ўзаро ёрдам, хизмат, бирдамлик, бурч, фойда, ҳурмат, қарз, манфаат.

2-гуруҳ. Сизнингча, кўнгилли ёрдам нимани билдиради? Ўз ҳаётингизда ёрдам кўрсатишдан бош тортган ҳолатингизни ёдга олинг ва ҳашардан бош тортишнинг мумкин бўлган барча сабабларини таҳлил қилиб чиқинг.

3-гурух. Ҳашарда нима муҳим: самимий иштирок этиш, номига иштирок этиш ва ишнинг битиши.

4-гурух. Ҳаётингиздан ҳашарсиз иш битиш мушкул бўлган тадбирлар ёки ҳолатларни айтиб беринг. Бу тадбирларни ҳашарсиз қандай амалга ошириш мумкинлиги ҳақида сўзлаб беринг.

Ушбу саволлар орқали ўқитувчи ўқувчиларнинг ҳашар жамиятимиздаги бирдамлик ва ўзаро ёрдамнинг бир шакли эканлигини тушуниб олишларига имкон яратади.

“Шахс ва жамият”даги фалсафий тушунчаларни ўрганиш орқали ўқувчиларнинг билимларини чуқурлаштириш, уларнинг маънавиятини, сиёсий ва ҳуқуқий онгини шакллантириш, инсонпарварлик муносабатларини ривожлантириш, салбий ҳолатларга муросасиз бўлиш, атроф-муҳитга, одамларга ҳурмат билан қараш, ҳаётний фаолиятини ошириш, воқеа ва ҳодисаларга ҳолисона фикр билдириш билан бирга, инсонпарварлик вазифаларини ҳал этиш имконияти яратилади.

Шу билан бирга, ўқувчиларда инсонпарварлик тушунчаларини шакллантиришда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир: миллий ва умуминсоний кадриятлар билан чуқур таништириш; миллий урф-одат ва анъаналардан фойдаланиш; ўқувчиларни кескинлик ва шафқатсизлик шароитларида инсоннинг турли хатти-ҳаракатлари: инсонпарварлик ва раҳм-шафқат, шунингдек, инсон кадр-қимматига ҳурматсизлик ҳақида мустақил фикр юритишга ундаш, ўз фикрларини ҳимоя қилишга ўргатиш; воқеа-ҳодисалар ҳақида мулоҳаза юритиш ва ўз мустақил нуқтан назарига эга бўлишига эришиш; инсоннинг фуқаролик ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари, тотувлик, адолат, Ватанга муҳаббат каби инсоний хислатларга оид билим ва кўникмаларини ҳосил қилиш; инсонпарварлик ғояларининг ҳар бир инсон учун муҳим ҳамда жамият ҳаётида долзарб масала эканлигини ўқувчилар онгига сингдириш.

Инсон ва инсон манфаатлари барча нарсадан улуғлиги инсонпарварликнинг энг муҳим тамойилларидан биридир. Чунки инсонпарварлик ғоялари жамият тараққиётининг бош омилларидан бири ҳисобланади. Инсонпарварлик ғояларини ўқувчилар онгига сингдириш ўқитувчидан катта маҳорат талаб қилади.

Муаммо юзасидан “Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи”нинг асосий тушунчалари билан танишиш жараёнида ушбу тушунчаларнинг маъносини тушуниб ёки мантиқан эсда сақлаб

қолиш жараёни муҳим ўрин эгаллашига амин бўлдик. Маънони тушуниб эсда қолдириш, тез ва пухта билиш кишининг ақлий жиҳатдан ўсишининг энг муҳим шартидир.

“Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи”нинг асосий тушунчалари билан ишлаш қуйидагича бошқичларда амалга оширилса, ўз самарасини беради:

1. “Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи”нинг асосий тушунчалари билан танишиш.

2. Олинган янги билимларни мустаҳкамлаш.

3. Олинган янги билимларнинг қай даражада ўзлаштирилганини аниқлаш.

Шу жараёнда “Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи”га оид тушунчалар билан мукамал танишиб чиқилади; ушбу тушунчаларнинг мазмуни очиб берилади; этимологияси аниқланади; диалектик мазмунига эътибор қаратилади; ўзаро бир-бирига қай даражада боғлиқлиги, бугунги кунда жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти изоҳланади; ўзига хос хусусиятлари эътиборга олинади.

Олинган янги билимларни мустаҳкамлаш жараёнида мантиқий масалаларни ечиш; “Инсерт” техникасидан фойдаланилган ҳолда матнлар билан ишлаш; тестлар; эслаб қолиш тренинглари ўтказиш; турли педагогик технология элементларидан фойдаланиш ўз самарасини беради.

Олинган янги билимларнинг қай даражада ўзлаштирилганини аниқлаш ёки назорат ишлари атамалар диктанти; тестлар; масалалар ечиш; тушунчаларни тўғри қўллаш борасида топшириқлар бериш; жорий, оралиқ ва якуний назорат ишлари орқали амалга оширилиши мумкин.

“Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи”нинг асосий тушунчалари билан ишлаш жараёнида, аввало, ушбу муаммо бўйича илмий адабиётлар, мақолалар, илмий-оммабоп журналларни ўрганиш муҳим ўрин эгаллайди. Бу борада шуни таъкидлаб ўтиш керакки, “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида ўқувчиларда ушбу тушунчаларни шакллантириш муаммоларини билиш, ҳиссий тасаввур ва тафаккурни шакллантириш муаммоси ҳамда ўқувчиларнинг дунёқарашини ва тафаккурида тушунчаларни шакллантириш билан боғлиқдир.

Илмий адабиётларни ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг тасаввурини ва тафаккури ривожланади. Тафаккур атрофдаги оламни

билиш қуролидир ва у инсон оқилона амалий фаолияти вужудга келишининг муҳим шартидир. Тафаккур жараёнида фикр пайдо бўлади ва у инсоннинг онгида муҳим тушунчаларни шакллантиради. Зеро, бугунги кунда эркин фикрлайдиган, кенг тафаккурли авлодни тарбиялаш давр талабидир.

Шуни кайд этиш керакки, фанда “инсонпарварлик ҳуқуқи” тушунчасининг умумий эътироф этилган таърифи йўқ. Олимларнинг бу борадаги фикрлари турли-туман ва бир-бирига ўхшамаган бўлиб, баъзи бир фикрларни тўғри деб ҳисоблаш мумкин, баъзан эса улар баҳс-мунозаралидир. Айнан ана шу мунозаралар замонавий стандартга мос келадиган ҳақиқат мезонини топишга ёрдам беради.

Кейинги пайтларда қатор олимлар “Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи”га оид эълон қилинаётган мақолаларда, ўтказилаётган анжуманларда «халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи» тушунчасига таъриф бериш орқали унинг жамият, инсон ва миллат тараққиётидаги ўрнига катта эътибор қаратмоқдалар. Улар ўз тадқиқотларида “Уруш ҳуқуқи” (Ф.Бербер, А.Федросс ва бошқалар), “Халқаро ҳарбий ҳуқуқ” (Е.Барт ва бошқалар), “Уруш қонуни” (Л.Оппенгейм, И. Старк ва бошқалар), “Ҳарбий можаролар” (С.Е.Нахлик ва бошқалар), “Ҳарбий можаролар ҳуқуқи” (Д.Б.Левин, Л.И.Савинский, И.Н.Арцибасов, С.А.Егоров ва бошқалар), “Ҳарбий можаролар даврида халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи” (БМТ) ва “Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи”(ХҚХҚ Ж.Пикте, О.И.Тиунов, Д.Шиндлер, Ф.Бюньон ва бошқалар) каби тушунчаларни таърифлашга турлича ёндашишдики, бу ҳам “Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи” кўп қамровли тушунча эканлигини кўрсатади. Бу рўйхатни давом эттириш мумкин. Лекин бизни кўпроқ ушбу тушунчаларни ўқувчилар онгига сингдиришнинг усул ва воситалари ўйлантиради²⁷.

Фалсафий тушунчаларни саволлар орқали ҳам шакллантириш мумкин. Масалан, “Жамиятнинг ижтимоий тузилиши” мавзуси бўйича қуйидаги тушунчаларни аниқлаш мумкин:

1. Қуйидаги тушунчаларга изох беринг: ижтимоий гуруҳлар, этник бирликлар, миллат, миллий муносабатлар, миллий гуруҳ, оила ва никоҳ, оиланинг вазифалари.

2. “Гетерогеник” тушунчаси нимани ифодалайди?

²⁷ Ҳакимов Р. Международное гуманитарное право. – Т.: «Ўзбекистон», 2007. – 216 с.

3. “Социал страфикация” тушунчаси нимани англатади?

Ўқитувчи томонидан берилган ўқувчиларни жонлантирувчи, фаолликка чакирувчи саволлар билимларни чуқурлаштириш ва мустақкамлашга ёрдам беради. Тажрибали ўқитувчи саволларининг ўзи билан мавзунинг долзарблиги ва муаммоли жиҳатларини ёритишга йўналтира олади. Саволларни анъанавий, яъни мавзу бўйича кундалик саволларга ҳамда бугунги кун воқеа ва ҳодисаларига боғлиқ бўлган саволларга ажратиш мумкин. Дарсда тушунчалар билан ишлаш жараёнида ўқувчиларнинг билимларни қай даражада ўзлаштирганлигини аниқлаш мақсадида ўқитувчи томонидан олдиндан тайёрланган “Синквейн” усули муҳим ўрин эгаллайди (2.3-илова).

Ўқув жараёни билан боғлиқ таълим сифатини белгиловчи ҳолатлар қуйидагилар: юқори илмий-педагогик даражада дарс бериш, муаммоли маърузалар ўқиш, дарсларни савол-жавоб тарзида қизиқарли ташкил қилиш, инновацион технологиялардан ва мультимедиа қўлланмаларидан фойдаланиш, ўқувчилар билан индивидуал ишлаш, улар олдига ўйлантирадиган муаммоларни қўйиш, талабчанлик, ижодкорликка ундаш, эркин мулоқот юритишга, ижодий фикрлашга ўргатиш, илмий изланишга жалб қилиш ва бошқа тадбирлар таълим устуворлигини таъминлайди (1-илова).

Айтилганлардан келиб чиққан ҳолда “Шахс ва жамият” фани бўйича таълим технологиясини лойиҳалаштиришдаги асосий концептуал ёндашувларни келтирамиз:

Шахсга йўналтирилган таълим. Бу таълим ўз моҳиятига кўра таълим жараёнининг барча иштирокчилари тўлақонли ривожланишини кўзда тутди. Бу эса таълимни лойиҳалаштираётганда, албатта, маълум бир таълим олувчи шахсини эмас, аввало, келгусидаги мутахассислик фаолияти билан боғлиқ ўқиш мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ёндашилишни назарда тутди.

Тизимли ёндашув. Унда таълим технологияси жарённинг мантиқийлиги, барча бўғинларининг ўзаро боғланганлиги, яхлитлиги каби тизимнинг барча белгиларини ўзида мужассам этмоғи лозим.

Фаолиятга йўналтирилган ёндашув шахснинг жараёنли сифатларини шакллантиришга, таълим олувчини фаоллаштириш, ўқув жараёнида унинг барча имкониятлари, қобилияти ва ташаббускорлигини очишга йўналтирилган таълимни ифодалайди.

Диалогик ёндашув ўқув жараёни иштирокчиларининг психологик бирлиги ва ўзаро муносабатларини яратиш заруриятини билдиради. Унинг натижасида шахснинг ўз-ўзини фаоллаштириши ва ўз-ўзини кўрсата олиши каби ижодий фаолияти кучаяди.

Ҳамкорликдаги таълимни ташкил этиш ўзаро тенглик, таълим берувчи ва таълим олувчи ўртасидаги субъектив муносабатларда ҳамкорликни, мақсад ва фаолият мазмунини шакллантиришда ва эришилган натижаларни баҳолашда ҳамкорликда ишлашни жорий этиш зарурлигини билдиради.

Муаммоли таълим – таълим мазмунини муаммоли тарзда тақдим қилиш орқали таълим олувчи фаолиятини фаоллаштириш усулларидан бири. Бунда илмий билимнинг объектив қарама-қаршилиги ва уни ҳал этиш усуллари, диалектик мушоҳадани шакллантириш ва ривожлантириш, мустақил ижодий фаолият таъминланади.

Ахборотни тақдим қилишнинг замонавий воситалари ва усулларини қўллаш – янги компьютер ва ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллашни англатади.

Ўқитишнинг усуллари ва техникаси маъруза (кириш, мавзуга оид, визуаллаш), муаммоли усул, кейс-стади, пинборд, парадокслар ва лойиҳалар усуллари, амалий ишлаш усули кабиларни ўз ичига олади.

Ўқитишни ташкил этиш шакллари диалог, полилог, мулоқот, ҳамкорлик ва ўзаро ўрганишга асосланган жамоавий ва гуруҳлаштиришдан ташкил топади.

Ўқитиш воситалари – ўқитишнинг анъанавий шакллари (дарслик, маъруза матни) билан бир қаторда компьютер ва ахборот технологияларидан ташкил топади.

Коммуникация усуллари тингловчилар билан оператив тесқари алоқага асосланган бевосита ўзаро муносабатлардан иборат.

Тесқари алоқа усуллари ва воситалари кузатиш, блиц-сўров, оралик, жорий ва якуний назорат натижаларининг таҳлили асосида ўқитиш диагностикасини ўз ичига олади.

Бошқариш усуллари ва воситалари ўқув машғулоти босқичларини белгилаб берувчи технологик харита кўринишидаги дарсларни режалаштириш, қўйилган мақсадга эришишда ўқитувчи ва тингловчининг биргаликдаги ҳаракати, аудитория

машгулотлари, аудиториядан ташқари мустақил ишларнинг назоратини ўз ичига олади.

Мониторинг ва баҳолаш ўқув машгулотида ҳам, бутун фан давомида ҳам ўқитишнинг натижаларини режали тарзда кузатиб боришдир. Фан охирида тест топшириқлари ёрдамида тингловчилар билими баҳоланади²⁸.

Илмий изланишларимиз тахлили шуни кўрсатдики, фалсафий тушунчаларни шакллантириш технологияси ўқувчиларда яратувчилик, мулоқот қила олиш қобилиятини; таълим олиш маданиятини; таълим-тарбия жараёнининг барча босқичларида самарадорлик ва сифатни ошириш каби жараёнларни ривожлантиришда, оптимал вариантларни танлашда истиқболли натижаларни қўлга киритишни кафолатлайди.

“Шахс ва жамият” фанида ўқитиш технологияси – педагогик фаолият бўлиб, унинг асосида таълим олувчиларнинг самарали ўқув фаолияти ва ўқитувчининг бошқарув фаолиятларини лойиҳалаштириш ётади.

1.4. Таълим жараёнида фалсафий тушунчаларни шакллантиришга таъсир кўрсатувчи омиллар

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг учинчи сифат босқичида таълим самарадорлигига эришиш вазифаси турибди. Шу ўринда Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг куйидаги сўзларини келтириб ўтиш жоиздир: “Ҳаммамизга теран бир ҳақиқат аён бўлиши керак – биз юртимизнинг эртанги ривожини йўлида қандай чуқур ўйланган дастурларни тузмайлик, бу режаларни бажариш учун қандай моддий база ва имкониятларни яратмайлик, бунинг учун қанча кўп сармоя сафарбар этмайлик, уларнинг барчасини амалга оширадиган, рўёбга чиқарадиган қудратли бир омил борки, у ҳам бўлса, юқори малакали ишчи кучи ва юртимизнинг эртанги куни, тараққиёт учун масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир бўлган етук мутахассис ёшларимиз, десак, ўйлайманки, ҳеч қандай хато бўлмайди”. Бу педагог-ўқитувчилар зиммасига катта масъулият юклайди. Қолаверса, ўқитувчиларнинг

²⁸ Ходиев Б., Голлиш Б. Мустақил ўқув фаолиятини ташкил этиш услуб ва воситалари. – Т.: ТДИУ, 2010. – 87 б.

педагогик касб фаолиятига янги мазмун беришни даврнинг ўзи тақозо этади. Чунки бугунги ёшлар жаҳон стандартларига мос келадиган замонавий билимга, тафаккур ва дунёқарашга эга бўлмоғи зарур. И.Г.Песталоцци ўз вақтида “Менинг ўқувчиларим янгиларни мендан ўрганмайди, балки ўзлари ушбу янгиларни кашф этадилар. Менинг асосий вазифам – янгиларнинг очилишига ҳамда ўқувчиларнинг шахсий фикрлаш қобилиятларини ривожлантиришга ёрдам беришдир”, – деб ёзган эди. Георг Зиммель эса: “Илмий одам – билмайдиган нарсани тез топадиган киши”, деб таъкидлайди. Дарҳақиқат, ўқитувчи ўқувчи фаолиятига йўлланма бериши, тартибсиз ахборотлашган жамиятда йўқолиб қолмасликка ёрдам бериши, ўз билимларини ҳосил қилишга имкон яратиши лозим.

Умуман олганда, академик лицей ва касб-хунар коллежларида “Шахс ва жамият” фанини ўқитишнинг асосий вазифаси – ўқувчиларга жамиятшунослик фанидан пухта билим бериш, шу билимларни амалиётда қўллаш кўникмалари ва маҳоратини ҳосил қилиш, дунёқарашини шакллантиришдан иборат. Шу сабабли “Шахс ва жамият” фани ўқитувчилари педагогик фаолиятининг мазмуни, моҳияти ва у билан боғлиқ бўлган натижа бугунги кунда педагогик фаолият ва амалиётда долзарб масала бўлиб қолади.

Одатда, ҳар қандай муаммони илмий нуқтаи назардан таҳлил қилиш педагогик маҳоратнинг умумий талқинига тўғри келади. Ўқитувчининг маҳорати санъат сингари беқиёсдир. Унинг ижодиётини композитор ёки rassom ижодига тенглаштириш мумкин.

Педагог олим Н.В.Кузьмин педагогик фаолият муаммоларини тадқиқ қилиш жараёнида ўқитувчи фаолиятини куйидагича таснифлайди:

1. Гносеологик компонент (грекча гнозис–билиш). Бу компонентга ўқитувчининг билимлари доираси киради. Ўқитувчи нафақат ўзининг фани, балки педагогик коммуникация борасидаги билимлар, ўқувчиларнинг психологик хусусиятларига ҳам алоҳида эътибор қаратмоғи лозим.

2. Лойиҳавий компонент. Бу компонент таълим ва тарбия жараёнининг истикболдаги вазифалари ва уларни амалга ошириш йўллари ҳамда воситаларини ишлаб чиқади.

3. Конструктив компонент. Бу жараёнда ўқитувчи таълим ва тарбиянинг мақсадига қаратилган педагогик фаолиятни ишлаб чиқади (таълим технологиялари, дарс, машгулот).

4. Коммуникатив компонент – ўқитувчи ва ўқувчининг ўзаро бир-бири билан алоқасидир. Бу компонент дидактик мақсадлар билан ўзаро боғлиқдир.

5. Ташкилотчилик компоненти. Ўқитувчи бу жараёнда ўзи ва ўқувчиларнинг фаолиятига кўпроқ эътибор беради.

Ушбу компонентлар айнан “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантиришга таъсир кўрсатувчи омиллардан бири ҳисобланади. Ўқитувчининг фаолияти, нутқи, педагогик малакаси ва маҳорати тушунчаларни шакллантиришда муҳим ўрин эгаллайди.

Юқорида қайд этилган компонентлар нафақат бир-бири билан боғлиқ, балки бир-бири билан кесишиб ҳам ўтади. Ўқитувчи дарсни ташкил қилишдан олдин ўқувчилар қайси дарсдан келаётганликларини аниқлаши, ҳар бир ўқувчининг характери, шахсий қизиқишлари ва муаммолари билан танишиб чиқишлари зарур.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда “Шахс ва жамият” фани ўқитувчилари қуйидаги компонентларга эътибор бериши зарур:

1. Қасбий педагогик ва психологик билимлар.
2. Қасбий педагогик малака.
3. Ўқитувчининг психологик нуқтаи назари.
4. Ўқитувчининг шахсий хусусиятлари.

Педагог олим А.К.Марков ўзининг концепциясида педагогик малакани шакллантириш жараёнини ўнта гуруҳга ажратади.

Биринчи гуруҳ бир неча педагогик малакаларни ўзида мужассамлаштиради. Бунда ўқитувчи қуйидагиларни билиши керак: ҳар қандай вазиятда муаммони кўра билиши ва педагогик вазифа сифатида шакллантира олиши; педагогик вазифани шакллантириш жараёнида ўқувчининг фаолиятига алоҳида эътибор бериши, уни ўзи аниқ ажрата олиши ва ўрганиши; педагогик вазифаларни аниқлаши ва вужудга келган вазиятнинг ечимини топиш учун оптимал қарорлар қабул қилиши.

Педагогик малакаларни шакллантиришнинг иккинчи гуруҳи қуйидагиларни ўз ичига олади: ўқув материали мазмуни билан ишлаш; маълумотларни педагогик талқин қилиш; ўқитиш жараёнида билим ва малакаларни шакллантириш, фанлараро

боғлиқликни амалга ошириш; дарсни ташкил қилиш жараёнида сифат самарадорлигига эришиш учун ўқувчиларнинг психологик ҳолатини аниқлаш; ўқувчиларнинг дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда ўқув ва тарбиявий жараёни режалаштириш ва ташкил қилиш; таълим ва тарбия жараёнини уйғунлаштириш.

Педагогик малакаларни шакллантиришнинг учинчи гуруҳи психологик ва педагогик билимларни амалиётда қўллаш олишини тақозо қилади. Ўқитувчи бу жараёнда: вужудга келган қийинчиликларни бартараф этиши; педагогик фаолиятни режалаштира олиши лозим.

Педагогик малакаларни шакллантиришнинг тўртинчи гуруҳи: турли коммуникатив вазифаларни қўя билиш, яъни мулоқот жараёнида психологик хавфсизликни вужудга келтиришни ўз ичига олади.

Педагогик малакаларни шакллантиришнинг бешинчи гуруҳи мулоқот қилишнинг юқори босқичига эришиш билан боғлиқ. Уларга қуйидагилар киради: мулоқот жараёнида ўзгаларнинг нуқтаи назарини ҳурмат қилиш, ўқувчиларнинг қизиқишлари ва шахсиятига эътиборини қаратиш; ўқувчиларнинг хулқ-атворидан келиб чиққан ҳолда ички дунёқарашини аниқлаш; ўқувчилар ўрнига ўзини қўйиш; мулоқот жараёнида буюк мутафаккирлар ва алломалар асарларидан намуналар келтириш; ташкилотчилик ва баҳолай олиш қобилиятига эга бўлиш; ўқитиш жараёнида демократик тамойилларга эътибор қаратиш.

Педагогик малакаларни шакллантиришнинг олтинчи гуруҳи ўқитувчи ўзининг касбий маҳоратидан келиб чиққан ҳолда педагогик ёндашувга эга бўлиши, яъни ўз касбининг аҳамиятини англаб етиши, педагогик қобилиятини шакллантира бориши, ўз ҳиссиётини бошқара олиши, ўз имкониятларидан эркин фойдалана олишни тақозо этади.

Педагогик малакаларни шакллантиришнинг еттинчи гуруҳи ўқитувчининг ўз устида изчил ишлаши, маълумотлардан кенг фойдаланишини назарда тутати.

Педагогик малакаларни шакллантиришнинг саккизинчи гуруҳи ўқув йили давомида ўқувчилар олган билимларни таҳлил қила олиши, ўқувчиларнинг ўз-ўзини баҳолай олишига кўмак бериш, билим ва малакаларини шакллантиришга эътибор қаратиш, мустақил қарорлар чиқаришга имкон яратишни назарда тутати.

Педагогик малакаларни шакллантиришнинг тўққизинчи гуруҳи ўқувчиларнинг фаолиятини баҳолай олиши билан белгиланади.

Педагогик малакаларни шакллантиришнинг ўнинчи гуруҳи ўқитувчининг ўз фаолиятини баҳолай олиши билан изоҳланади.

Жамиятшунослик фанлари негизидаги миллий гурур, ватанпарварлик гоёларини талабалар онгига сингдиришда ўқитувчининг шахси аҳамиятлидир. Акс ҳолда бизнинг бу борадаги фаолиятимиз, жараёндаги хатти-ҳаракатларимизнинг самарасини кутиш ноўрин. Чунки ўқувчи, аввало, моҳир кузатувчи ва синчков таҳлилчи ҳисобланади, унинг ўткир нигоҳидан деярли ҳеч нарса четда қолмайди. Шунинг билан бирга, улар барча соҳада бўлгани каби таълим, кадрлар тайёрлаш соҳасидаги кенг кўламли ислохотларнинг бевосита иштирокчилари ҳамдир.

Ижтимоий ислохотларда доимо ўз самарасини бериб келаётган омиллардан воз кечиш назарда тутилмайди, аксинча, ўз даврини ўтаб бўлиб, яроқсиз механизмга айланганларини такомиллаштириш назарда тутилади. “Бир соатлик яхши дарс – йирик бир асар”га қиёсланганлиги оддий аксиомадир. Педагогикада “ўқитувчи бўлиб туғилмоқ керак” деган ибора ижтимоий фан ўқитувчилари учун алоҳида аҳамият касб этгани сингари, ўқувчилар онгига ватанпарварлик, миллий гурур, умуминсоний гоёларни сингдириш ҳам бугуннинг долзарб масалаларидандир. Бу борада ўқитувчининг нутқи ва ёзуви, унинг икки юзи дейдилар. Бу масалада қадимги юнон файласуфи Георгий (483-375) шундай деб ёзади: “Доридармон жисмга қандай таъсир ўтказса, сўз руҳимизга шундай таъсир этади. Дориларнинг баъзиси танадаги турли хилқатларни ҳайдаса, бошқалари гоҳо ўлимга сабаб бўлади. Худди шунга ўхшаш баъзи нотиклар тингловчиларни қайғуга ботирса, бошқалари уларга ҳузур-ҳаловат, кўтаринкилик бахш этадилар”. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, ўқитувчининг талабага бераётган билим ва маълумотларининг қамрови ва савиясидан ташқари ёқимли бўлиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Демак, ўқувчи тинглаётганлари, аввало, содда ва тушунарли, илмийликдан холи бўлишини, бундай сўзларни нутқимизда ишлатганимизда, албатта, изоҳ бериб ўтилишини хоҳлайди. Фундаментализм, плорализм, ақидапараст каби сўзлар оммавий ахборот воситалари орқали қанчалик тез-тез қулоққа чалиниб турмасин, нутқимизда ишлатаётган бу сўзларнинг ҳар бири ўз

ўринида изоҳланиб ўтилишини талаб қилади. Чунончи, илмий атама ва терминларсиз мавзу моҳияти тўлақонли ёритилмайди.

Агар ўқувчига мазмун ва моҳият ҳақида изоҳ бериб борилса, бу самарали, акс ҳолда ўқувчини ўзимиз чалғитган бўламиз. Нотик ўз мақсадига қанчалик оддийроқ усул ва сўзлар билан эришса, у шунчалик маҳоратлидир.

Бугунги ўқувчининг дунёқараши, фикри, мақсади, кадриятларга бўлган муносабатлари, ахборотлар бўҳрони даврида шаклланаётганлигини, янгилик деб ҳисобланган ҳар бир нарсани иккиланмасдан қабул қилишга чанқоқ эканликларини ҳам назардан четлаштирмаслигимиз лозим.

Муаммога доир кузатишларимиз шуни кўрсатдики, педагогик малакаларни шакллантиришнинг ушбу омиллари айнан “Шахс ва жамият” ўқитувчиларининг педагогик фаолиятида қўл келади. Ўқитувчининг педагогик фаолияти индивидуал эмас, балки ҳамкорликда амалга оширилади. Бу жараён ўқитувчи ва ўқувчининг ўзаро фаолияти билан узвий боғлиқ. Бунда ўзаро мулоқот муҳим ўрин эгаллайди. Ўқитувчининг педагогик фаолияти ижодий характерга эга. Ўқитувчи дарс бериш жараёнида, аввало, ўзининг касбий маҳоратидан фойдаланган ҳолда моддий ва маънавий кадриятларга мурожаат этади, ҳар бир дарсда ўзига хос янгилик кашф этади. Бу жараёнда ўқитувчи педагогик, ижтимоий-психологик компонентларга таянади. Унинг фаолияти касбий-педагогик тафаккур, фикр ва тасаввурига боғлиқдир.

Маълумки, баъзи бир ўқитувчилар таълим технологияларини яратишда қатор қийинчиликларга дуч келади, инновацион технологиялардан унумли фойдалана олмайди. Бунинг асосий сабаби ўқитувчи педагогик мақсад билан кутиладиган натижани тўғри қўя олмаслиги, яъни педагогик малака ва маҳоратининг етишмаслигидадир.

Таълим бериш жараёнида ўқитувчи биринчидан, ўз фаолиятининг функционал маҳсулига (дарс, машғулот, метод ва усул), иккинчидан, психологик маҳсули (ўқувчининг онгидаги психологик ўзгаришлар)га эришади. Лўнда қилиб айтганда, педагогик фаолиятнинг асосий натижаси ўқувчининг дунёқараши, тафаккури ва қобилиятига атрофлича таъсир кўрсатади.

Ўқитувчининг ижодий фаолияти унинг педагогик фаолиятини илмий тарзда таҳлил қилишни такозо этади. Ўқитувчи касбий,

педагогик ва психологик билимларга, касбий-педагогик малака ва кўникмага эга бўлмоғи зарур.

Ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларга фақат тушунчалар аппарати билан ишлашни ўргатиш билан чегараланиб қолмасдан, балки “Шахс ва жамият” ўқув фанига ва тушунчалар билан ишлашга қизиқишни орттиришдан иборат. Чунки таълим бериш узлуқсиз жараёндир. Бу жараён орқали жамиятшунослик фани ёрдамида ўқувчиларга жамиятшунослик билимларини бериш, дунёқараш ва тафаккурини кенгайтириш, уларни жамиятда ўз фуқаролик нуқтаи назарига эга бўлишга йўналтириш керак. Ўқувчилар у ёки бу тушунчалар аппарати билан ишлашда мазкур тушунчаларга нисбатан ўз нуқтаи назари, мустақил фикрига эга бўлмоғи лозим.

Ўқитувчи дарс бериш жараёнида эса қуйидагиларга эътибор бермоғи такозо қилинади:

1. Ўқув материалининг мазмуни устида ишлаш.
2. Маълумотлардан унумли фойдаланиш.
3. Ўқувчиларнинг малака ва кўникмаларини шакллантиришда фанлараро алоқага эътибор бериш.
4. Мустақил педагогик фаолият режасини тузиш.
5. Коммуникатив вазифаларни тўғри қўйиш.

“Шахс ва жамият” фанидан дарс беришни такомиллаштириш кўп жиҳатдан ўқитувчининг педагогик маҳорати ва машғулот жараёнида ижодий завқ уйғота билишига боғлиқдир. Ўқув жараёнини шундай ташкил этиш керакки, бунда ўқувчининг мустақил фикрлаш маданияти, шахсий индивидуал қобилияти ривожлансин. Педагогик ижод ва новаторлик фаолияти ҳар қандай даврда янгилнк киритишнинг таркибий қисми бўлган ва шундай бўлиб қолиши шубҳасиз.

Шу тариқа “Шахс ва жамият” ўқув фанида фалсафий тушунчаларни ўзлаштириш орқали ўқитувчи ўқувчиларда юқори даражада тафаккур шаклланишига ёрдам беради.

Биринчи боб бўйича хулосалар

1. “Шахс ва жамият” ўқув фани ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқувчиларига жамият ва инсон ҳақидаги билимларни бериш билан чегараланиб қолмасдан, уларнинг дунёқарашини ва тафаккурини ривожлантиришга, жамият тараққиёти

қонуниятларини ўрганишларига ҳам қатга ҳисса қўшади. Шу орқали ўқувчиларнинг жамиятда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни тўғри англаб етиш, улар юзасидан мустақил хулосалар чиқаришга ўргатибгина қолмасдан, балки жамият тараққиёти қонуниятлари ҳақида ҳам яхлит тасаввурга эга бўлишларига эришилади.

2. "Шахс ва жамият" ўқув фанини ўрганишда ўқувчилар онгида илгари олинган тушунчаларни янги нуқтаи назардан ўзлаштириш, умумлаштириш ва уйғунлаштириш каби қийин вазифалар туради. Бу тушунчаларни ўзлаштириш жараёни ўқувчиларнинг бошқа ўқув фанларини ўрганишда шаклланган тушунчалар ривожининг кетма-кетлигини бузмаслиги керак. Шу тариқа олдинги билимларга таянган ҳолда тушунчаларни алмаштирмасдан, уларнинг мазмунини ривожлантириш, чуқурлаштириш, кенгайтириш тақозо қилинади. Бу нафақат фанлараро боғлиқликни, балки мавзулараро боғлиқликни таъминлашда ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

3. Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқувчилари онгида фалсафий тушунчаларни шакллантириш ўз ечимини кутаётган долзарб муаммолардан биридир.

4. "Шахс ва жамият" фанини ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг ахборот тўплаш, у билан ишлаш ва, асосийси, ҳаётда учрайдиган муаммолар, уларни вужудга келтирувчи омилларни ҳал қилиш усуллари ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни ўқувчилар билан муҳокама қилиш муҳим аҳамият касб этади.

5. Ўсиб келаётган ёш авлодни умуминсоний қадриятлар, миллий-маданий анъаналар руҳида тарбиялаш вазифаларини амалга ошириш ўқувчиларнинг машғулотларда турли ижтимоий масалалар, Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти, унинг дунё ҳамжамиятидаги ўрни ва роли, инсоннинг ички дунёси ва маънавий эҳтиёжлари ҳақида мустақил хулоса чиқариш, ўз фикрларини асосли ҳимоя қилиш, баҳслашиш кўникмаларини ҳосил қилишни тақозо этади.

II. БОБ. ЎҚУВЧИЛАРДА ФАЛСАФИЙ ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ- МЕТОДИК АСОСЛАРИ

2.1. Фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг замонавий воситалари

Ўқитувчи лойиҳалаштирувчи, яъни ўқув фаолиятининг ташкилотчиси, ўқувчиларнинг маслаҳатчиси ва ёрдамчиси бўлмоғи даркор. Бугун педагогик бошқариш усуллари ва воситалари ўзгариб кетди. Ўқитувчи муаммоларни аниқлашга, гоёларни регенерация қилишга, қарорлар қабул қилишга қодир бўлибгина қолмасдан, уларнинг амалга ошишига масъул менежерга айланмоқда. “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида ҳам ўқитувчи ўз устида ишлаши ва кўпгина манбалардан фойдаланиши зарур. Тадқиқот натижалари шунини кўрсатдики, дарс ўтиш жараёнида курак маърузалардан фойдаланиш ҳеч қандай самара бермайди.

Мазкур фанни ўрганишдан кўзланган мақсадлардан бири ўқувчиларга инсон ва жамият ҳақидаги махсус билимларнинг етказиб берилиши, уларда ижобий тажрибаларни ўзлаштириш кўникмаларининг ҳосил қилиниши ва кейинги ҳаётларида зарур бўладиган билимлар, хатти-ҳаракат нормалари интилишлар, одатлар ҳосил қилиш орқали амалга оширилади.

Ўқитиш жараёнининг самарадорлигини таъминлаш учун жамият тараққиёти ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш зарур.

Жамият тараққиёти ҳақидаги тасаввур ўқувчиларда тушунчалар орқали шаклланади.

Тушунчаларни моҳият нуқтаи назаридан мазмунига қараб қуйидагича таснифлаш мумкин:

- *тарихий тушунчалар*: инсон вужудга келишининг этногенезиси ва моҳияти, тарихий давр, тарихий шахслар;

- *ҳуқуқий тушунчалар*: жамиятнинг тузилиши, давлат, бошқарув ва ривожланиш тамойиллари, халқаро муносабатлар;

- *фалсафий тушунчалар*: макон ва замон, жамият ва шахс муносабатлари, инсон ва жамият ҳақидаги қарашлар, инсонпарварлик, толерантлик тамойиллари.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларининг “Шахс ва жамият” ўқув фани учун тузилган дастурда тушунчалар мазмуни белгилаб берилган. Бу тушунчалар фаннинг илмий мазмунини, гоёвий-назарий асосларини аниқлаш, фалсафий материалларни

таҳлил қилиш ва умумлаштириш бўйича иш усулларини белгилаб олишга ёрдам беради.

Тушунчаларни шакллантиришда ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини рағбатлантириш ва унга раҳбарлик қилиш муҳим роль ўйнайди. Тарих ўқитишда тушунчаларни шакллантиришнинг усули ва воситалари хилма-хил бўлиб, тушунчаларнинг мазмуни мураккаблигига боғлиқ.

Тарихий тушунчаларни ҳосил қилиш деганда ўқувчиларнинг тарихий фактларнинг энг муҳим белгиларини иккинчи даражали белгиларидан ажрата билиши, уларни гуруҳларга бўла олиши, тарихий воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ва муносабатларни чуқур англаб, тушуниб олиши кўзда тутилади. Ана шу таҳлилда шаклланган, мукамал тарихий тушунчалар илмий билимлар тизимининг вужудга келишида бамисоли занжир вазифасини ўтайди.

Тарихий тушунчалар ҳосил қилишда ўқувчиларнинг воқеа ва ҳодисаларни фарқлай олиш қобилиятларини ўз ичига олган фикрлаш фаолиятини кучайтириш, таълимнинг муаммоли таълим, эвристик суҳбат усулларидан фойдаланиш, ўқувчиларнинг кўргазмалли куроллар, таълимнинг техник воситалари, тарихий ҳужжатлар билан ишлашларини уюштириш, уларга жамиятшунослик билимларини чуқур ўрганиш билан боғлиқ бўлган турли амалий характердаги ишларни топшириш алоҳида аҳамиятга эга.

Ўқув фанида келтирилган тарихий воқеалар ва унинг хронологияси тушунчалар асосида таҳлил қилинмас экан, воқеликнинг изчил баён қилинишига путур етади, тарихий ҳодисаларнинг ички зарурий боғланишини кўрсатиб беришнинг имкони қолмайди. Тарихий тушунчани тарихий воқеа билан боғлаш оқибатида ўқувчилар унинг назарий моҳиятини очиш имкониятига эга бўладилар. Тушунча тасаввурни уйғотади, бу эса воқеа-ҳодисаларга ўқувчиларнинг ички муносабатини ўрганиш имконини беради ва уларни қайд қилишга замин ҳозирлайди. Мазкур вазиятларда тасаввур қилиш объект ва тушунчанинг умумий муносабатлари, алоқаларини тушуниш имконини беради²⁹. Чунки ўқувчилар тарихий материални ўзлаштириш учун амалий

²⁹ Шоназаров Қ.Р. Бўлажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқувчиларида тарихий тафаккурни шакллантиришга тайёрлаш : Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2002. – 122 б.

фикрлайдилар. Зеро, тарихий тушунчалар – тарихий тафаккур манбаидир.

Фалсафий тушунчалар бир турдаги воқеа-ҳодисалар, тарихий жараёнлар ҳамда сабаб-оқибат боғланишлари мазмунини таққослаб ўрганиш, жамият тараққиётининг айрим ва баъзи бир умумий қонуниятларини тушуниб олиш имконини беради. Фалсафий тушунчалар орқали фалсафий билимларни чуқурлаштириш асосида талаба ёшларда эркин фикр ва мустақил дунёқарашни шакллантириш, ҳозирги мураккаб ижтимоий воқеалар оқимида ўз билими ва тафаккурига таяниб воқеа-ҳодисаларни соғлом мушоҳада қилиш, оқ-қорани фарқлаш ҳамда оқилона баҳолай олиш қобилиятини шакллантиришдан иборатдир.

Ўқувчиларда тушунчалар асосида фалсафий билимларни шакллантириш ва бу билимларни янада чуқурлаштириш дунёда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар моҳиятига янада чуқурроқ кириб бориш имкониятини берадики, бу нарса атроф-воқеаликка енгил-елпи ва юзаки қараш ҳиссидан бегоналаштириб, дахлдорлик ва масъулият ҳиссини уйғотади.

Жамият тараққиётини, келажакка томон йўналишини тасаввур қилмасдан туриб, халқаро ва мамлакат доирасида кечаётган оламшумул ўзгаришларнинг мазмунини теран англаб олиш қийин. Бундан келиб чиққан ҳолда шуни айтиш мумкинки, киши мураккаб ижтимоий ҳаётда ўзининг имкониятларини сезмаса, жамиятда ўзининг муносиб ўрнини топа олмайди. Айнан фалсафий тушунчаларни эгаллаш дунёвий, демократик, эркин фуқаролар жамиятини куришга бел боғлаган мамлакатимиз фуқароси дунёқарашининг шаклланишидаги энг асосий йўл эканлигини билишимиз лозим. Фалсафий тушунчаларни эгаллаш орқали табнний, ижтимоий воқеликдаги зарурий, кетма-кетлик асосида юз бериши мумкин бўлган ҳодисаларни олдиндан илғаб олишга имкон туғилади. Инсонда фалсафий тушунчалар орқали илмий-фалсафий дунёқараш шаклланади.

Ҳуқуқий тушунчалар ҳуқуқий дунёқарашни шакллантиради. Улар орқали жамият ҳаётида ҳокимиятнинг ўрни, тузилиши, давлат органлари ва кишилар фаолиятига таъсири каби ҳуқуқий масалалар ҳақида билимларга эга бўлинади. Ҳуқуқий тушунчалар орқали жамиятнинг ҳуқуқий заминлари ҳақида тасаввур туғдирилади.

Тушунчалар кўлами жихатидан якка тушунчалар, умумий тушунчалар ва тўплама тушунчалар каби уч турга бўлинади³⁰. Якка тушунчалар, якка нарса ва ҳодисалар ҳақидаги фикри акс эттирувчи тушунчалардир. Бундай тушунчаларга Форобий, Абу Али ибн Сино ва Амир Темурлар фаолияти билан боғлиқ тушунчалар киради. Айрим тарихий тушунчалар объектнинг ер юзида ёлғиз, бетакрор эканлигини англатиб келади. Якка тушунчалар объектнинг моҳияти, мазмуни, тарихий ўрни, аҳамияти, эгаллаган мавқеи юзасидан маълум маънодаги ахборотлар мажмуасини мужассамлаштиради. Шунингдек, унинг ижтимоий-тарихий тараққиётдаги роли, ўрни турли омилларга асосланган ҳолда талқин қилинади. Якка тушунчаларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг ортида ҳамиша аниқ шахс, аниқ объект ва предмет турган бўлади.

Умумий тушунчаларда эса бир жинсга тааллуқли бўлган кўп нарса ва ҳодисалар моҳияти гавдаланади. “Шахс ва жамият” фанида бундай тушунчалар талайгина. Масалан, инсон, индивид, шахс, фуқаро, эҳтиёж, зардуштийлик, монийлик, маздакийлик ва бошқалар шулар жумласидандир.

Тўплама тушунчалар бир жинсда бўлган объектлар тўплами ҳақида яхлит фикрларни мужассамлаштиради. Масалан, бунга умумбашарий муаммолар, башоратлар ва ҳ.к. киради.

“Шахс ва жамият” фанида фалсафий тушунчаларни шакллантириш ҳам ўқитувчининг ижодий фаолияти билан боғлиқ бўлиб, самарали усул ва воситалардан фойдаланилган ҳолда билимларни чуқурлаштириш ва мустаҳкамлашга қаратилмоғи лозим. Бу борада ўқитувчи ҳар бир тушунчани ҳаёт билан боғлаган ҳолда мисоллар ва оммавий ахборот воситаларидан олинган маълумотлар орқали ёритса, ўз мақсадига эришади. Ушбу ўқув фани жамиятшунослик ҳақидаги билимларни ўзида мужассамлаштирар экан, аввало, ҳар бир маълумот ўлкашунослик ҳужжатларига таянган ҳамда миллий-маънавий меросдан фойдаланган ҳолда акс эттирилмоғи лозим. Шундагина дарс қизиқарли ва самарали бўлади.

Маълумотларнинг янгилиги, долзарблиги, аниқлиги, профессионал таҳлил қилинганлиги ва аниқ манбалардан олинганлиги

³⁰ Шоназаров Қ.Р. Бўлажак тарих ўқитувчиларининг мактаб ўқувчиларида тарихий тафаккурни шакллантиришга тайёрлаш : Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2002. – 122 б.

билан ажралиб туриши ўқитувчига мавзуларни ёритиш жараёнида ўқувчиларни фаоллаштиришга ёрдам беради, бирламчи ахборотларни етказувчи сифатида хизмат қилади.

Маълумки, “Шахс ва жамият” фанини ўқитишда таълим самарадорлигини ошириш таълим-тарбия жараёнини ташкил қилиш билан боғлиқ. Таълим-тарбия жараёнини ташкил қилиш эса, аввало, уларда фойдаланилган усул ва воситаларга таянади. Усул таълимда бирор бир нарсани юзага чиқариш, амалга ошириш йўлидир. Бугунги кунда бундай усуллар педагогик технологиялар асосида амалга оширилса, иккинчи томондан, воситалар тажрибали ва юқори малакали ўқитувчиларнинг педагогик маҳорати туфайли амалга оширилади.

Тушунчалар билан ишлашнинг усули ҳақида гапирганда, уларнинг нимани тақозо этишини аниқлаш, яъни термин ва таърифни бир-бирдан ажратиб олиш керак. Тушунчалар аниқ тизимни ташкил этган категориялардан ташкил топади.

Баъзан оддий тушунчаларни ўқувчилар қийинчилик билан ўзлаштиришади, қийин тушунчаларни эса осон қабул қилишади. Нима учун бир гуруҳдаги ўқувчилар тушунчаларни осон ўзлаштиради, бошқа гуруҳдаги ўқувчилар эса бу борада кўп тушунтиришларга қарамасдан қийинчиликларга дуч келади? Ўқитувчи ўқув материални ўқувчилар онгига самарали сингдириш учун тушунчалар билан қандай ишлаши керак?

Ушбу саволларга жавоб бериш учун тушунчалар билан ишлашнинг асосий усул ва воситаларини ажратиб олиш лозим. Тушунчалар билан ишлаш ҳар бир предметнинг асосий қисми ҳисобланади, уларни тушунмасдан ва моҳиятига кирмасдан ўқув жараёнида самарадорликка эришиш мумкин эмас.

Кўп ҳолларда эски тушунчалар янги мазмун билан тўлдирилади, уларни қайта кўриб чиқиш, аниқлик киритиш ҳамда мазмунини ўзгартириш эҳтиёжи туғилади. Бундай эволюцион жараёнга ҳам жиддий ёндашиб, ўқувчиларга тўғри маълумотлар бериш лозим.

Тушунчаларни билиш таълим жараёнининг мақсади ва воситаси ҳисобланади. Чунки ҳар бир билим олдинги олинган билимларга таянади. Тушунчаларнинг моҳиятини аниқлаштирувчи терминларни билмасдан туриб, ушбу тушунчаларнинг мазмуни билан ишлаш мумкин эмас. Бундан ташқари, тушунчалар билан

ишлаш шундай ташкил қилиниши керакки, улар инсон тафаккурини ривожлантирувчи вазифани бажара олсин.

“Шахс ва жамият” фанидаги тушунчалар турли-туман бўлиб, улар доимо ривожланиб туради. Шунинг учун ҳам таълим бериш жараёнида бу муаммони ечишда ўқитувчи олдида қатор вазифалар туради:

1) “Шахс ва жамият” ўқув фанининг ҳар бир бўлиmidан асосий тушунчаларни ажратиб олиш;

2) оддий тушунчалардан мураккаб тушунчаларни ҳосил қилишни таъминлаш, тушунчалар орқали илмий фактлар ва фаразларни таҳлил қилиш, тушунчаларни ўзаро бир-бири билан боғлаш, умумлаштириш, конкретлаштириш ва қайта кўриб чиқишни ўқувчиларга ўргатиш;

3) фанлараро алоқани ўрнаштириш;

4) тушунчаларни ўқувчилар қанчалик ўзлаштирганлигини таҳлил қилиш.

“Шахс ва жамият” фанида ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг усул ва воситалари яхлит бир тизим сифатида намоён бўлади. Тушунчаларни шакллантириш “Шахс ва жамият” фанида фалсафий масалаларни ёритиш жамият тараққиётининг омили эканлигини яхлит тизим сифатида ташкил қилишга ёрдам беради.

Ўқувчиларда “Шахс ва жамият” фани бўйича фалсафий тушунчаларни шакллантириш қуйидаги босқичларда амалга оширилса, мақсадга мувофиқ бўлади: а) эмпирик танишув; б) тушунчаларга изоҳ бериш; в) репродуктив фаолиятни қўллаш; г) ижодий фаолиятни қўллаш.

Юқорида санаб ўтилган босқичлардан ижодий фаолият ўқувчиларга энг кўп самара беради. Ижодий фаолиятда ўқувчининг интуитив фикрлаши муҳим ўрин эгаллайди, шу орқали тушунчалар унинг онгида шакллана бошлайди.

Жамиятшуносликка доир билимларни беришда тўғри ташкил қилинган ва тартибга солинган ички психологик когнитив тузилмани шакллантириш муҳим ҳисобланади. Жамиятшуносликка оид билимларни ўқувчиларга етказиш билан чегараланмасдан, балки ўзаро тизимли боғланган элементларга асосланган билимларни тўғри ташкил қилиш ва тартибга солинган когнитив тузилмани шакллантириш зарур.

Ўқитувчи “Шахс ва жамият” ўқув фанида фалсафий тушунчаларни ўқувчилар онгига сингдириш жараёнида илк пайдо бўлган тушунчалар ва уларнинг моҳиятини қай даражада ўзлаштирганлигига алоҳида эътибор қаратмоғи лозим. Буни ўқувчиларнинг билимларини назорат қилиш жараёнида уч босқичда амалга ошириш мумкин.

Биринчи босқич – ўқув фанининг бошида илк тасаввур ва билимларни аниқлаштириш мақсадида ўқувчилар билимини тестлар ёки сўровлар орқали аниқлаш.

Иккинчи босқич – янги мавзунини ўтгандан сўнг ўқувчилар янги билимларни қай даражада ўзлаштирганлигини аниқлаш мақсадида дарҳол назорат ўтказиш.

Учинчи босқич – маълум бир вақт ўтгандан сўнг ёки ўқув фани якунида ўқувчилар олган билим ва кўникмаларни текшириш.

Бу жараён ўтказилган дарслар, ўқитиш жараёнида қўлланилган усул ва воситаларнинг қай даражада самарали эканлигини кўрсатиб беради.

“Шахс ва жамият” ўқув фани бошқа илмий фаолиятдаги йўналишлар сингари аниқ тизимлаштиришни талаб қилади. Тушунчалар билан ишлаш жараёнида, аввало, жамиятшуносликка оид билимлар доирасидаги тушунчаларнинг ҳажми, турини ажратиш олмоқ зарур. Тушунчалар бир-биридан келиб чиққан ва ўзаро боғлиқ бўлиши, умумий фанга мантқан тўғри келиши керак. Янги тушунчалар билан ишлаш тушунчалар тизимини аниқлашга, уларнинг ҳажминини белгилаш ҳамда мазмунини очишга, тушунчалар аппарати билан ишлаш мақсадида уни тўлиқ таҳлил қилишга ёрдам беради. Тушунчалар билан ишлаш аппарати – бу, тушунчалар тизимидир. Шунинг учун ўқитувчи, биринчи навбатда, тушунча ва терминлар тизимини ташкил қилиши лозим.

Тушунча ва термин тизимини шакллантириш жараёнида уларга берилаётган таъриф ва изоҳлар катта аҳамиятга эгадир. Тушунчани таърифлаш – унинг мазмунини очиб берувчи асосий белгиларини кўрсатиб беришдир. Айнан “Шахс ва жамият” ўқув фанида тушунчаларнинг мазмуни шахс ва жамият муаммоларини қамраб олиши керак.

Тушунчаларга таъриф бериш жараёнида қуйидаги қоидаларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир:

а) таъриф берилган ва берилаётган тушунчалар бир хил ҳажмга эга бўлиши керак. Ушбу қоидага риоя қилмаслик тушунчаларни

турлича изохлашга олиб келади. Тушунчаларга таъриф бериш жараёнида унинг барча хусусиятларига эътибор бериш лозим;

б) тушунчаларга изох аниқ ва тўла берилиши керак;

в) тушунчаларга изох бериш жараёнида улар мантикий ҳалқалардан холи бўлиши, яъни бир тушунча бошқасидан келиб чиқмаслиги даркор;

г) иложи борича тушунчаларга тегишли бўлмаган салбий изохлардан қочиш керак. Предметга тааллуқли бўлмаган тушунчаларнинг мазмуни ёритилаётган вақтда уларга изох бериш зарур;

д) номаълум тушунчаларга номаълум тушунчалар орқали изох берилмайди.

Тушунчалар билан ишлаш жараёни бир неча босқичларда амалга оширилади ва ўзига хос алгоритмни ҳосил қилади:

1. Танишув (ўрганиш). Тушунчалар билан яқиндан танишиб чиқиш; ушбу тушунчаларга тегишли бўлган барча тушунчаларнинг мазмунини ёритиб бериш; этимологиясини аниқлаш; тушунчалар мазмуни диалектикасига эътибор бериш; бирламчи тушунчаларга таъриф бериш; мазмунан бир хил тушунчалар орқали бошқа тушунчаларга ўтиш ва долзарб аҳамиятини кўрсатиш; ўзига хос хусусиятларини ёритиш; йўналтирувчи саволлар орқали тушунчаларга таъриф бериш, матн билан ишлаш ва ролли ўйинлар.

2. Мустаҳкамлаш (ўзлаштириш). Мантикий масалалар ечиш; “хато” матнларни тўғрилаш; тест олиш; эслаб қолиш тренингларини ўтказиш; турли ўйинлардан фойдаланиш.

3. Назорат (тушунчаларнинг қай даражада ўзлаштирилганлигини аниқлаш). Диктант; тест; масалалар ечиш; тушунчаларни қўллаш бўйича топшириқларни бажариш; жорий, оралик ва якуний назоратлар.

Кундалик ҳаётимиз ва ўқув фани давомида ўрганилган тушунчаларни ўзида мужассамлаштирган ҳамда мақсадга йўналтирилган таълим жараёни натижаларига кўра ўқувчиларда тизимли таҳлил қилиш кўникмалари ҳосил бўлади. Ўқув жараёни давомида тушунчаларни шакллантириш ва тизимли таҳлил қилиш кўникмаларини ҳосил қилиш репродуктив, муаммоли ва ижодий вазифаларни бажаришни тақозо этади.

Илмий изланишларимизни “тизимли ёндашув”, “мукаммал билимлар” ва “тизимлашган билимлар” тушунчаларидан фойдаланилган ҳолда олиб боришга ҳаракат қилдик. Чунки

“тизимли ёндашув”да мураккаб тизимли объект(тизимлар)нинг хусусияти уни ташкил қилган элементларни инкор этмайди, балки уларни ўзаро бир-бири билан боғлаган ҳолда қўллайди. Ўқитувчининг биринчи вазифаси ушбу боғлиқликлар ва муносабатларнинг механизми ва характерини билишдир. “Мукамал билимлар” билимлар йиғиндиси, кетма-кетлиги ва иерархиясини англаган ҳолда тавсифланади, яъни баъзи бир билимлар бошқа турдаги билимларга асос қилиб олинади.

Ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган тизимлашган билимлар куйидагиларни ўзида мужассамлаштиради: ўқув материалларини дарслик асосида кетма-кетликда тушунтириш жараёнида ўқувчиларнинг билимлар ва тушунчалар ўртасидаги ўзаро алоқани тушунтира олиши; мақсадга эришиш учун бир неча кетма-кетликдаги ҳаракатларни бажариши; ўзлаштирилган ва янги билимлар ўртасида мустақил боғлиқликни таъминлаш.

Ўқувчининг билим доираси қанча кенг бўлса, уларни бир-бири билан шу даражада мукамал боғлай олади. Уларнинг мантикий фикрлаши ва хулосалар чиқара олиши тафаккурига чамбарчас боғлиқдир.

“Тизимлашган билимлар” эса олган билимларини илмий нуқтаи назардан таҳлил қилиш, тушуниш ва мушоҳада юритишга ундайди. У ўқувчиларнинг мазмунан ва мантиқан бир-бири билан боғланган доимий билимларга эга бўлишига ёрдам беради. Тизимлашган билимларга кўргазмали-тушунтириш; репродуктив; муаммоли вазият; изланиш (эвристик); илмий-тадқиқот сингари таълим жараёнининг турли усул ва воситаларидан фойдаланилган ҳолда эришиш мумкин.

Кўргазмали-тушунтириш усулида ўқитувчи материални оғзаки баён қилади ва кўргазмали куруллар ёрдамида тушунтиради. Тушунчаларни шаклантиришда бу усул яхши самара беради.

Репродуктив усул ўқувчиларга таниш тушунчалар асосида билимлар беришни тақозо этади.

Муаммоли вазият усули ўқувчиларни муаммоли вазиятларнинг тури, келиб чиқиш сабаблари ва унинг олдини олиш йўлларини қидириб топишга ундайди.

Изланиш (эвристик) усул ўқувчилардан янги билим ва кўникмаларни ҳосил қилиш жараёнида мустақил изланишни тақозо этади.

Илмий тадқиқотлар эса ўқувчиларнинг мустақил илмий изланишлар олиб боришларига ёрдам беради.

“Шахс ва жамият” ўқув фанида фалсафий тушунчалар билан ишлашда олдинги мавзуларни эслаш, аниқлаштириш ва олинган билим ва кўникмаларни янги вазиятда қўллаш муҳим ўрин эгаллайди. Бу жараёнда ўқувчилар нафақат янги билимларга эга бўлади, балки янги олинган билимлар олдин олинган билимларга қай даражада мос келишини таққослайди, таҳлил қилади. Бу эса тушунчалар орқали янги олинган билимларни амалиётда қўллаш имконини беради. Олдинги мавзуларни эслаш асосида савол-жавоб, ўқувчиларнинг билимини назорат қилишга қаратилган вазифалардан иборат ўқитувчининг фаолияти ётади. Ўқитувчи янги ва олдин олинган билимлар ўртасида ўзаро алоқа мавжудлигини аниқлаш мақсадида бирор бир вазиятга имкон туғдиради. Агар ўқувчи бу вазиятни ечишга қийналса, у ҳолда ўқитувчи йўналтирувчи саволлар, маълум бир далиллар ва тушунчалар орқали хулоса чиқаришга ёрдам беради. Аниқлаштириш жараёнида ўқитувчи янги мавзуга тегишли бўлган мисоллар ёрдамида ўқувчиларнинг қай даражада билимга эга эканлигини аниқлайди. Бу жараёнда мавзулараро боғлиқлик муҳим ўрин тутди. Бу воситалар ўқувчиларга билимларини амалиётда қўллаш имконини беради.

“Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантиришда интерфаол усуллардан фойдаланилса, дарс янада самарали бўлади. Бунда ўқитувчи маслаҳатчи, ўқувчи эса фаол тадқиқотчи вазифасини бажаради. Билим (субъектив янги) ёки шахсий таълим (эхтиёж, қобилият, талаб)дан қатъи назар изланиш, қайта ишлаш ва янги маълумотларни тўплаш жараёнини ташкил қилишда иккала томон ҳам ҳаммуаллиф сифатида намоён бўлади. Ўқув жараёнининг самарадорлигини оширишда буклетлар, информацион бюллетенлар, тақдимотлар, намунали конспектлар, схемалар, графика ва жадваллар туридаги мустақил ишлар муҳим ўрин эгаллайди. Ўқувчиларга эркин ижод ва мустақил ишлаш учун кенг шароит яратилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Интернет манбалари, Power Point, Word компьютер дастурлари асосида тайёрланган тақдимотлар ва ахборот маълумотиغا эга бўлган дастурлар фалсафий тушунчаларни ёритишда муҳим восита ҳисобланади. Тажриба бу жараён қизиқарли ва самарали

эканлигини кўрсатиб берди. Бундай жараёнда тушунчалар ва ходисалар ўртасида ўзаро алоқадорлик ўрнатилади, ўқувчиларнинг шахсий билимлари кўпаяди, муаммоли масалаларни мустақил ечиш вазиятида тайёр тақдим этилган фактлар, тушунчалар, изоҳларни фаол қабул қилишади. Бундай дарс учун ўқитувчи Power Point дастури имкониятларини яхши билиши ва компьютер технологияларига асосланган билимларга таяниши мумкин. Компьютер билимларидан қийналган ўқитувчилар анимация ва товушсиз оддий тақдимот усулларидан фойдаланишлари мумкин. Тақдимотда мавзу бўйича асосий тушунча ва иборалар, калит сўзлар, рисоалар, схема ва кўргазмали расмлар тақдим этилиши мумкин. Тақдимот учун экран 45 градус бурчақда ўрнатилса ўқитувчи марказда туриб ўқувчиларга мавзу бўйича тақдимотни илова қилиш имкониятига эга бўлади. Тақдимотда кўргазмалилик ва қисқа матнлар муҳим ўрин эгаллайди.

Power Point тақдимотини тузиш жараёни қуйидаги ҳаракатларда амалга оширилади: тақдимотнинг умумий безагини танлаш; слайдларнинг мазмуний ўлчамларини танлаш (максимум 6 қатордан иборат 36 та сўз бўлмоғи лозим); янги слайд ва унинг таркибий қисмларини қўшиш; слайд ўлчамларини танлаш; слайдларни безашда зарур бўлган ўзгаришлардан фойдаланиш; слайдларни кўрсатишда товушли анимация жиҳатларини яратиш.

Тақдимот қуйидаги тавсифларга эга бўлиши керак:

- слайдлар сони (7–10та);

- слайдларнинг мазмуний ўлчамлари:

1) биринчи слайд чиқарувчи ташкилот (мактаб, лицей, коллеж)нинг номи, лойиҳа номи, лойиҳа муаллифларининг фамилиялари, исми, ўқув гуруҳи рақами, лойиҳани тузиш санаси;

2) охириги слайд, маълумотлар манбалари тавсифига бағишланган;

3) қолган слайдлар лойиҳа мазмунини эркин шаклда ифодалайди.

Ўқувчиларга тақдимотга киритилган схемалар ва қисқа матнлар кўпайтирилиб, тарқатма материаллар сифатида тарқатилса мақсадга мувофиқ бўлади. Тарқатмаларда блиц-сўров саволлари ва тақдимот давомида бериладиган топшириқларни ҳам илова қилиш мумкин. Бу жараёнда интернет маълумотларидан фойдаланиш ҳам “Шахс ва жамият” фанини ўқитишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

“Шахс ва жамият” фанида фалсафий тушунчаларни шакллантиришда видеотасмалар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Видеотасмаларни автоном ёки факультатив тарикасида кўриш ҳеч қандай натижа бермайди. Танланган видеотасмалар мавзуга мос келиши ва аниқ мақсадларга қаратилиши лозим. Видеоматериаллардан фойдаланиш усули ўқувчиларнинг мавзуга бўлган қизиқишини орттириши ва эмоционал таъсир кўрсатиши лозим. Видеотасмаларни намойиш этиш жараёнида ўқитувчи ҳар бир лавҳани шарҳлаб бориши ва ўқувчиларнинг диққатларини аниқ мақсадга жалб қилиши даркор. Видеотасмаларнинг давомийлиги 5 – 7 дақиқадан ошмаслиги мақсадга мувофиқ.

Педагогик технология назариётчиларининг фикрича, мавзулар бўйича дидактик масалалар (дидактик мақсад, мазмун ҳамда ўқувчининг ўзлаштириши)ни аниқ белгилаш асосида дидактик жараёни, яъни технологияларни амалиётга тадбиқ этиш мумкин. Шунга кўра, дидактик жараён қуйидаги таркибий қисмлардан иборат бўлади:

Мотивация. Бу босқичда ўқитувчи турли усуллар ёрдамида мавзунинг ўрганиш эҳтиёжини вужудга келтиради.

Бундай усулларга қуйидагилар тавсия этилади:

1. Мавзуга оид кинокадр, фильмлар кўрсатиш, расмлар намойиш этиш.

2. Мавзуга оид статистик материаллардан фойдаланиш.

3. Хужжатлар билан ишлаш.

Бу усуллар машғулот бошланишидаёқ ўқувчиларни мавзунинг қизиқиш билан ўрганишга ундайди.

Ўқувчининг ўқув-билув фаолиятини америкалик педагог олим Б.Блум томонидан ишлаб чиқилган ўқув мақсади таксономияси асосида ташкил этиш ижобий самара беради.

“Билиш” даражаси когнитив соҳанинг энг қуйи босқичи бўлиб, у тушунчалар, далиллар ва тамойилларни эслаш демакдир. Бу босқичда ўқувчи ўзлаштирган билимларини хотирада сақлаши, эслаши, номлаши ва айтиб бера олиши керак.

“Тушуниш” босқичида ўзлаштирилган билимлар моҳияти ойдинлаштирилади ва англаб етилади.

“Кўллаш” босқичида ўзлаштирилган назарий билимлар ва турли шакллардаги амалий кўллашнинг назарий жиҳатлари ўзлаштирилади (ўқувчи ўзлаштирган билимларини амалда кўллашни билади, лекин бу ҳали кўллай олади, дегани эмас).

“Таҳлил” босқичида ўқувчи ўзлаштирилган билимларни таҳлил қилиш салоҳиятига эга бўлади.

“Синтез” босқичида ўқувчи ўзлаштирилган билимларни ўзаро бир-бирига боғлайди ва умумий алоқадорликларни аниқлай олади.

“Баҳолаш” даражаси энг юқори босқич ҳисобланиб, бу босқичда ўқувчи ўзлаштирилган билимлари асосида муайян тушунча, далил ва тамойилларга нисбатан ўз фикрини билдириш ҳамда уларни баҳолаш кўникмаларига эга бўлади.

Бу жараённинг кетма-кетликда амалга оширилиши ўқувчининг фақат билимларни ўзлаштириш эмас, балки мавзу бўйича уларда кўникма ва малакаларнинг шаклланишига шароит яратади.

Дидактик жараённинг сўнги таркибий қисми – ўқув-билув фаолиятини бошқариш ҳисобланади. Машгулотда зарурий ахборотлар ўқитувчидан ўқувчиларга алоқа ёрдамида тўғридан-тўғри узатилади. Бошқаришнинг муҳим жиҳати шундаки, ўқувчи томонидан ўқув фаолияти бажарилса, бошқариш алгоритминини ўқитувчи ҳам, ўқувчи ҳам бажариши мумкин.

Ушбу усул барқарор ва мукамал тушунчаларни ўрганишда кўпроқ, динамик ҳодисаларни ўрганиш жараёнида эса камроқ самара беради.

Ўқув фани якунида, албатта, ўқувчилар билимини назорат қилиш керак. Назорат шакли қуйидагича бўлиши мумкин: сўров ўтказиш; ёзма иш ўтказиш; тест олиш; кроссвордлар тузиш ва ечиш; илмий мақолаларга тақризлар ёзиш; реферат ёзиш.

Юқорида қайд этилган усул ва воситалар орқали асосий тушунчалар ва қоидалар бизни куршаб турган дунё ҳодисалари таҳлилинини кенгайтириш учун имкон яратади; кўтарилаётган муаммоларни “ўтмиш ва ҳозирги замон” кўринишида таққослаб таҳлил қилишга ёрдам беради; миллий ва умуминсоний кадрятлар ҳар бир шахснинг хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсатишини очиб беришга имкон яратади; ўқувчиларга визуал материаллар орқали ҳиссий таъсир кўрсатади.

Шу тариқа, тушунчалар билан ишлаш жараёнида ушбу усуллардан фойдаланилса, “Шахс ва жамият” ўқув фани юзасидан ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш кўпроқ самара беради.

Хулоса қилиб айтганда, ўқувчиларда “Шахс ва жамият” фанига онд фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг методологик

асослари ижтимоий воқеликнинг мураккаб жараёнларида бевосита иштирок этиш кўникмаларини ҳосил қилишга имкон беради.

2.2. Фалсафий тушунчаларни шакллантириш методлари

Замонавий педагогик таълимда таълим методлари ўқитувчининг иш усули (тушунтириш, оғзаки ҳикоя қилиш) ҳамда ўқувчиларнинг билим олиш жараёнидаги фаолияти (машқ ва мустақил иш) билан узвий боғлиқдир.

“Шахс ва жамият” фанида билим олиш жараёнига қаратилган таълим методлари қуйидагиларга бўлинади:

1. Оғзаки метод (асосий билимлар манбаи нутқ ҳисобланади).
2. Кўрсатмали метод (асосий билимлар манбаи кузатиладиган предмет, кўргазмали ва техник воситалар ҳисобланади).
3. Амалий метод (асосий билимлар манбаи ўқувчилар томонидан амалий фаолиятда шаклланган малака ҳисобланади)³¹.

Оғзаки метод. Оғзаки метод таълим методлари тизимида алоҳида ўрин тутаяди. Қачонлардир у таълим бериш жараёнида етакчи метод ҳисобланган. Бугунги кунда бу метод анча эскирган бўлиб, кўп ҳолларда уни анъанавий метод деб ҳам аташади. Аммо бу методга нисбатан объектив тарзда ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Оғзаки метод қисқа вақт ичида катта ҳажмга эга бўлган маълумотни етказиш, муаммони келтириб чиқариш ва унинг ечимини топишга имкон беради.

Тушунчанинг нутқда шаклланиши сўз билан узвий боғлиқ бўлиб, сўз ва сўз бирикмалари ёрдамида ифода қилинади. Улар ўртасидаги алоқадорлик тафаккур ва тил ўртасидаги боғланиш тарзида намоён бўлади. Сўз орқали ўқитувчи ўқувчининг кеча, бугун ва эртанги кун ҳақидаги тасавури, тафаккури, хотираси ва хис-туйғусини шакллантиради.

Оғзаки метод қуйидаги усулларга ажратилади: ҳикоя, тушунтириш, баҳс-мунозара, маъруза.

Ҳикоя. Ҳикоя усули ўқув материалнинг оғзаки баёни ҳисобланади. Бу усул таълим жараёнининг барча босқичларида қўлланади. Ҳикоя фақат тавсифи, ҳажми ва баён шакли билан ажралиб туради. Ҳикоя қилиш жараёнида ўқитувчидан қатор педагогик талабларни бажариш талаб қилинади: аниқ фактларга

³¹ Хасанбоев Ж. ва бошқалар. Педагогика фанидан изоҳли лугат. – Т.: «Фан ва технология», 2009. – 671 б.

тўхталиб ўтиш; ёрқин ва аниқ мисоллар, фактлар ва далилларни келтириш; фикрларнинг мантиқийлигига, эмоционал хусусиятларга эътиборни қаратиш; содда ва раво тилда сўзлаш; баён этилаётган ҳодиса ва воқеаларга ўзининг шахсий муносабатини билдириш.

Тушунтириш. Тушунтириш деганда баён қилинаётган муаммонинг қонуниятлари, ўрганилаётган объектнинг ўзига хос хусусиятлари мажмуи киради.

Тушунтириш – бу баён этишнинг монологик шаклидир. Бу жараёни амалга оширишда ўқув вазифалари, муаммонинг тури ва саволларни аниқ қўя билиш; сабаб ва ҳодисалар ўртасидаги боғлиқлик, тахмин ва мушоҳадаларни кетма-кетликда ёритиб бериш; гипотезалардан фойдаланиш; ёрқин мисоллар келтириш; фикр-мулоҳазаларни мантиқан ёритиш назарда тутилади.

Сухбат. Сухбат – диалогик таълим усули бўлиб, бу жараёнда ўқитувчи янги ва ўтилган мавзунинг ўзлаштирилганлигини пухта тузилган саволлар орқали аниқлайди. Сухбат дидактиканинг анъанавий усулларида бири ҳисобланади.

Аниқ вазифалардан келиб чиққан ҳолда сухбат қуйидаги турларга ажралади: мавзуга кириш бўйича ташкилий сухбат; мавзу бўйича маълумот берувчи, яъни янги билим берувчи сухбат (эвристик); мавзунинг мустаҳкамловчи сухбат.

Мавзуга кириш бўйича сухбатнинг мақсади аввал ўзлаштирилган билимларнинг долзарблигини кўрсатиш, диққатни жалб қилиш, ўқувчиларнинг интеллектуал ва потенциал имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув фаолияти олдига қўйилган вазифаларни ечишга қаратилади. Сухбатнинг турида ўқувчиларнинг янги мавзуга тайёргарлиги даражаси аниқланади.

Мавзу бўйича маълумот берувчи, яъни янги билим берувчи (эвристик) сухбат ўқувчини янги билимлар олишга, билим олиш йўлларини излаб топишга, ўқитувчи томонидан қўйилган саволларга шахсий жавобларини шакллантиришга йўналтиради. Эвристик сухбат жараёнида ўқитувчи ўз билимлари манбаи ва тажрибасидан фойдаланган, қоидаларга таянган ҳолда янги билимларни ўқувчилар онгига сингдиради.

Мавзунинг мустаҳкамловчи сухбат ўқувчиларга мавжуд назарий билимларни бойитиш ва амалиётда қўллаш имконини беради.

Сухбат индивидуал ёки жамоавий тарзда олиб борилиши мумкин. Сухбат бутун бир синф ёки алоҳида гуруҳда амалга оширилиши мумкин. У “Шахс ва жамият” фанига доир фалсафий

тушунчаларни ўқувчиларга сингдириш оркали тушунчаларнинг моҳиятини англашга, муаммоли саволлар қўйишга ўргатади.

Сухбат ўтказишнинг самараси саволнинг қай даражада тўғри қўйилганлигига боғлиқдир. Саволларнинг қисқа, лўнда, аниқ ва мазмунан тўғри қўйилиши мақсадга мувофиқдир. Ноаниқ саволлар ўқувчиларнинг диққатини чалғитади. Сухбат жараёнида “ҳа” ёки “йўқ” жавобини талаб этадиган саволлардан қочиш керак.

Сухбат усули қуйидаги афзалликларга эга: ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятини, хотира ва нутқини фаоллаштиради; ўзлаштирилган билимларни таҳлил қилиш имконини беради.

Ушбу усулнинг камчиликлари шундаки, у кўп вақтни талаб қилади; ўқувчи ҳар доим ҳам тўғри жавоб бера олмайди.

Баҳс-мунозара. Баҳс-мунозара ўз фикрини ифода этишни хоҳловчилар орасида бирон бир мунозарали масалани муҳокама қилиш, ҳақиқатни аниқлаш ва тўғри қарор қабул қилишга ёрдам беради. Баҳс-мунозарада бирон бир муаммо ҳал этилади. Албатта, бу жараёнда ўқувчилар маълум бир билимлар манбаига эга бўлишлари, ўз фикрини мантиқан ўйлаб, тўғри ифода қилиши, ўқитувчи муаммо чегарасидан чиқиб кетишга йўл қўймаслиги зарур.

“Шаҳс ва жамият” ўқув фани бўйича ўқувчиларнинг тушунчаларини шакллантиришда тўғри ташкил қилинган баҳс-мунозара тарбиявий ва таълимий аҳамиятга эга бўлади ҳамда тушунчаларни чуқур ўрганишга, муаммони келтириб чиқариш ва ечимини топишга, ўз нуқтан назарига эга бўлишга, ўзгалар фикрини ҳурмат қилишга ўргатади.

Маъруза. Маъруза – катта ҳажмдаги материални монологик баён этиш усулидир. Маъруза дарсининг афзаллик томонлари шундаки, ўқувчиларга янги ўқув мавзусини яхлит ва умумлашган ҳолда, мантиқий кетма-кетликда ҳамда бошқа мавзулар билан боғланган ҳолда тақдим этишга имкон беради.

Ўтган мавзуларни такрорлаш дарсларида ҳам маърузалардан фойдаланиш мумкин.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларда маърузалардан фойдаланиш ўқувчиларнинг ўқиш фаолиятини фаоллаштиради, мавзу бўйича муаммоли вазифаларни ечиш учун қўшимча илмий маълумотларни мустақил излашга йўналтиради.

Кўрсатмали метод. Кўрсатмали методга визуал ўқув материаллари ва техник воситалар қиради ҳамда у оғзаки ва амалий

методлар билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Натижада ўқувчиларга визуал воситалар ҳамда эмоционал хис-туйғулар орқали янги маълумотларни ўзлаштириш имкони туғилади.

Кўрсатмали методни икки гуруҳга ажратиш мумкин: кўрсатиш ва тақдим этиш усули.

Кўрсатиш усулига ўқув қўлланмалар, плакатлар, жадваллар, расмлар, фотосуратлар, доскада акс эттирилган маълумотлар киради. Шу жараёнда проектор, кодоскоп ёки эпидиаскоплардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Тақдим этиш усулига эса техник воситалардан фойдаланилган ҳолда тақдимотлар, мультимедиялар, кинофильмлар ва диафильмлар намойиши киради.

Бугунги кунда компьютер технологияларидан кенг фойдаланиш замон талаби бўлиб қолди. Бунда ўқувчилар барча жараёнларни визуал кўриш имконига эга бўлади ҳамда ўқув материалида берилган воқеа ва ҳодисалар, тушунчалар ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

Амалий методлар. Таълим беришнинг амалий методи кўникма, малакаларни шакллантириш ва мустаҳкамлаш жараёни билан боғлиқдир. Унга ўқув вазифалари ва амалий ишлар киради.

Ўқув вазифалари маълум бир мавзунини ўрганишга қаратилган ўқув топшириғидир. “Шахс ва жамият” ўқув фани бўйича фалсафий тушунчалар билан ишлаш жараёнига доир ўқув вазифаларининг тури ўтиладиган мавзуга, ўқув материали, саволлар ва гуруҳдаги ўқувчиларнинг салоҳиятига боғлиқдир.

Ўқув вазифалари оғзаки, ёзма, графикли организаерлардан иборат бўлиши мумкин. Уларни бажариш жараёнида ўқувчилар ақлий ва амалий фаолият юритадилар.

Ўқув вазифалари янги мавзунини мустаҳкамлаш ва ўзлаштириш функцияларини бажаради.

Ўқув вазифалари оғзаки методдан фойдаланилган ҳолда ҳам бажарилади. Бу жараёнда ўқитувчи ўқувчининг оғзаки жавобини назорат қилиб, йўл қўйган камчиликларини ўз вақтида бартараф этиш имконини беради.

Манбалар билан ишлаш таълим жараёнининг энг муҳим усулларидан бири ҳисобланади. Ҳеч кимга сир эмаски, бугунги глобаллашув жараёни, ривожланаётган ахборот технологиялари ёшларимиз онгига кучли таъсир кўрсатмоқда. Айниқса, ўсиб келаётган ёш авлод интернет тизими орқали олинган тайёр

маълумотлар асосида билимларини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Бу жараён уларнинг манбалар билан ишлаш, таҳлил қилиш, фикрлаш қобилияти ва ўз нуқтан назарига эга бўлишини чегаралайди. Айнан манбалар билан ишлаш усули ана шу муаммони бартараф этишга ёрдам беради. Бу усулни амалга ошириш жараёнида ўқувчиларга муҳим бўлган асосий адабиётлар рўйхатини тақдим этиш; тақдим этилган адабиётларни конспектлаштириш, ўзлаштирилган маълумотларни қисқа баён этиш; матннинг режасини тузишга алоҳида эътибор қаратилади. Режа ўз ўрнида оддий ёки мураккаб бўлиши мумкин. Бунинг учун мавзунини маълум бир қисм ёки бўлимларга ажратиш; тезис тузиш – ўрганилаган мавзу бўйича қисқача асосий фикрларни ёзиш; изоҳлаш ёки матнга илова қилиш; аннотация – ўқилган мавзу мазмунини қисқа баён қилиш; тақриз ёзиш – ўқилган мавзуга ёзма тарзда ўз муносабатини билдириш; маълумотлар тайёрлаш – тадқиқот натижаси, ўрганилган адабиётлар бўйича маълумот тўплаш; схемалар, чизмалар, слайдлар тайёрлаш; асосий ғояларни кетма-кетликда ёзиш, малакасини ўзлаштириш талаб этилади.

Амалий ишлар. Амалий ишлар ўқув фанининг ёки предметнинг катта бўлим ёки бобининг якунида умумлаштирувчи топшириқ сифатида амалга оширилади. Амалий ишлар нафақат дарс давомида, балки дарсдан ташқари фаолиятда ҳам амалга оширилиши мумкин. “Шахс ва жамият” фанига доир тушунчаларни шакллантиришга қаратилган ўқув лойиҳалар фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Ўқув лойиҳа лойиҳалаштириш фаолияти билан боғлиқдир. Бу жараёнда ўқувчилар яқка тартибда ёки гуруҳлар бўйича белгиланган, маълум вақтда берилган мавзуда ўқув, тадқиқот ёки бошқа турдаги ишни бажарадилар; янги билим олиш билан биргаликда, муаммонинг ечимини топишга ҳаракат қиладилар. Лойиҳалаштириш методи таълимнинг ҳар бир босқичида назария ва амалиёт ўртасидаги алоқаларни, академик билимлар ва прагматик маҳоратлар бирлашишини таъминловчи ўқув фаолияти ҳисобланади.

“Шахс ва жамият” фанига доир фалсафий тушунчаларни ўқувчилар онгига сингдиришга қаратилган тажриба-синов ишларида ушбу методлар ижобий натижалар берди, ўқувчилар ўз фаоллигини намойиш этди; фикрларини мустақил билдирди; тадқиқотлар, экспериментлар ва таҳлиллар ўтказишди; тушунчаларни ўзаро бир-бири билан боғлаб талқин қилишда

мустақил қарорлар қабул қилишди; жамоа бўлиб ишлашни ўрганишди; ўз хатоларини топиб камчиликлари устида ишлашди; ўз фаолияти натижаларини таҳлил қилишди, ютуқлари ва камчиликларини, вужудга келган қийинчиликларнинг сабабларини аниқлашди. Бу жараёнда ўқитувчи ва ўқувчининг ўзаро фаолияти бир-бири билан боғлиқ бўлди (3-илова).

Тадқиқот давомида тушунчалар аппарати билан ишлаш жараёнида куйидаги усуллар ўз самарасини берди:

“Ҳамкорликда излаш” усули. Бу усул орқали ўқитувчи ва ўқувчилар мантикий хулосалар ёрдамида биргаликда кўриладиган тушунчаларга аниқлик киритади. Шу тариқа тушунчалар билан ишлаш жараёни уч босқичда амалга оширилади: ўқитувчи доскага мавзу юзасидан тушунчаларни ёзади ва ўқувчилардан ушбу тушунчаларга изоҳ берувчи бир-иккита сўз айтишни топширади. Натижада тушунчалар изоҳига доир рўйхат юзага келади.

Шу жараёнда ўқитувчи баҳс-мунозарани бошқариб туради. Ушбу усулнинг аҳамиятли томони шундаки, ўқувчилар тушунчаларга ўзлари изоҳ беради. Бу жараён ўқувчиларни мантикий фикрлашга йўналтиради, тушунчаларни яхшироқ эслаб қолишга ёрдам беради. Кузатишларимизга кўра, ўқувчилар ўзлари изоҳ берган тушунчаларни мантикий хулосалар ёрдамида кўпроқ эслаб қолар экан.

“Пинборд” усулидан фойдаланилса, ушбу усул янада самарали бўлади. Агар бу усулдан тўғри фойдаланилмаса, ўқитувчи ўқувчиларнинг фикрини хурмат қилиб, чегарадан чиқмаган ҳолда бошқариб турмаса, кўзланган натижага эришиб бўлмайди (2.1-илова).

Масалан, “Шахс ва жамият” ўқув дастуридаги “Ҳозирги даврнинг глобал муаммолари” мавзусига атрофлича тўхталиб ўтайлик.

Дарснинг мақсади даврнинг глобал муаммоларининг моҳияти, белгилари, келиб чиқиши ва турлари ҳақида яхлит тасаввурни шакллантиришдан иборат.

Янги мавзунинг эълон қилгандан сўнг, ўқитувчи мавзунинг режасига изоҳ беради. Ҳар бир ўқувчига мавзу бўйича “Фикрлар хужуми” усули орқали “Глобал муаммолар деганда нимани тушунасиз?” -деб савол билан мурожаат қилади. Уларга бу борада маълум тушунчаларни айтишни таклиф қилади. Барча айтилганларни доскага ёзади:

- фан-техника ютуқлари;
- ракета-ядро уруши;
- уруш ва тинчлик;
- озик-овқат;
- экологик муаммо;
- демографик портлаш;
- хавфли касалликларнинг кўпайиши;
- диний экстремизм;
- наркоагрессия;
- ресурслар муаммоси;
- эгоцентризм;
- оммавий маданият ва бошқалар.

Ўқитувчи, ўз навбатида, ўқувчилардан глобал муаммоларни категорияларга ажратиш ҳамда қуйидаги жадвални тўлдиришни талаб этади.

Сиёсий соҳада	Иқтисодий соҳада	Ижтимоий-маънавий соҳада

Мавзу бўйича асосий назарий тушунчаларни Power Point дастури асосида слайдларни кўрсатиш ва уларни шархлаш орқали тушунтириб беради.

“Мустақил ишлаш” усули. Ўқувчилар манбалардан мустақил фойдаланган ҳолда тушунчаларга изоҳ беришади. Ўқитувчи ўқувчиларга адабиётлар рўйхатини тақдим этади, уларни излаш йўлларини кўрсатиб беради ҳамда билимларини назорат қилади. Кўринадики, бу жараёнда ўқитувчининг ўрни унчалик сезилмайди. ”Инсерт” технологияси ушбу усулга мос келади (2.2-илова).

Масалан, “Шахс ва жамият” ўқув дастуридаги “Инсоннинг яратилганлиги тўғрисидаги диний қарашлар ва келиб чиққанлигини тушунтирадиган анъанавий илмий таълимотлар” мавзусига доир дарснинг мақсади инсоннинг вужудга келиши ҳамда турлича қарашлар ҳақида ўқувчиларга аниқ билим ва кўникмалар беришдан иборат.

Ўқитувчи дарснинг мавзусини эълон қилгач, ўқув машгулотининг мақсад ва вазифаларини тушунтиради.

Ҳар бир ўқувчига мавзу бўйича “Инсерт” жадвалини тарқатади.

<i>Матнда учрайдиган тушунчалар</i>	<i>V</i>	<i>+</i>	<i>-</i>	<i>?</i>

V – бу тушунчалар билан танишман
 + – бу тушунчалар мен учун янгилик
 - – мен билган тушунчаларга зид
 ? – бу тушунчаларни ўйлаб кўраман

Ўқитувчи мавзу режасини эълон қилиб, ўқувчиларни таянч тушунча ва иборалар билан таништиради. Мавзунини “Инсерт” техникасидан фойдаланган ҳолда мустақил таҳлил қилишни топширади ҳамда куйидаги саволларга жавоб беришни таклиф қилади:

1. Улар нимани билишади?
2. Нима тушунарсиз бўлиб қолди ва ўзлаштирилмади?
3. Қандай кўшимча маълумот талаб қилинади?

Жавоблар тинглаб бўлингач, слайдлар ёрдамида янги ва ўзлаштирилиши қийин бўлган куйидаги тушунчаларга изоҳ берилади:

- антропогенез;
- мухит;
- социогенез;
- коинотий назариялар;
- диний карашлар;
- аномал ходисалар;
- биохимик эволюция;
- доимийлик ҳолат ва ҳ.к.

Бу усулнинг ижобий томони шундаки, ўқувчилар ўқитувчининг назоратидан холи равишда мустақил ишлаш кўникмаларига эга бўладилар. Аммо шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу жараёнда ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида алоқа йўқолади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг мустақил ишлаши жараёнида уларнинг тушунчалар ҳақидаги тасаввурларига ўз муносабатини билдира олмайди, шахс тарбиясида бевосита иштирок эта олмайди.

Таққослаш усули. Бу усулдан айрим нарсалар ўртасида ўхшашлик ёки тафовутни, тенглик ёки тенгсизликни, бир хиллик ёки қарама-қаршиликни аниқлашда фойдаланилади. Унинг мазмуни бир неча тушунчалар орқали аниқланади. Ўқувчилар кўргазмали намойиш орқали таққослаш усули ёрдамида тушунчаларнинг ўзаро фарқини аниқлайди ва шу билан уларни бир-бирдан ажратади. Ушбу усулнинг энг асосий хусусияти – кўргазмали намойишдир. “Т-схема” техникаси бу усулдан самарали фойдаланишга кўмак беради. Ўқитувчи нафақат ушбу тушунчага таъриф беради, балки кўргазмали намойиш ҳам этади (2.3-илова).

Масалан, “Шахс ва жамият” ўқув дастуридаги “Шарқ ва Ғарб цивилизация типлари” мавзусига тўхталиб ўтайлик.

Дарснинг асосий қисмида цивилизация типлари, уларнинг таркибий қисмлари, фан ва саноат инкилоблари, ваколатли демократия каби тушунчалар ёритилади. Дарснинг якуний қисмида эса ўқувчиларнинг билимларини мустаҳкамлаш мақсадида “Т-схема” жадвали тўлдирилади.

Ушбу тушунчаларнинг мазмунини таққосланг

Шарқ цивилизацияси	Ғарб цивилизацияси
Ғарбга нисбатан бир неча асрлар аввал Шарқда илм-фаннинг деярли барча соҳалари ривожланган. Ўзбек халқи учун умуминсоний маънавият билан бирга миллий маънавият ва унинг бойликлари ҳам ғоят қимматли бўлган...	Илм-фан, жумладан, фалсафий та-факкур ютуқлари, адабиёт ва санъат асарлари, кашфиёт ва ихтиролар, маънавий маданият дурдоналари, хурфикрлик, умуминсоний ахлоқий меъёрлар ривожланган...

Синтез усули. Ушбу усулни қўллаш жараёнида тушунчаларга турли муаллифлар томонидан берилган таърифлар изоҳланади. Ушбу усул тушунчаларга изоҳ бериш ва изоҳларни умумлаштиришдан иборат икки босқичда амалга оширилади.

Синтез жараёнини бир неча воситалар орқали амалга ошириш мумкин. Биринчи босқичда тушунчани аниқлашга қаратилган барча фикрлар таҳлил қилинади ва бир-бирига тегишли бўлган умумий хусусиятлар аниқланади. Бу хусусиятлар ажратиб олиниб, умумий тушунчага яқиний таъриф берилади. Иккинчи босқичда эса ҳамма фикрлар умумлаштирилади.

Масалан, ўқув дастурдаги “Жамият ҳаётининг маънавий соҳаси” мавзусини ёритиш жараёнида энг аввало, “маънавият” тушунчасига таъриф бериш лозим.

Маънавият – жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички дунёси, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, гидрокини мужассамлантирувчи тушунча бўлиб, инсон ва жамият маданиятининг негизи, инсон ва жамият ҳаёти маълум йўналишининг бош омилдир. У муайян иқтисодий-ижтимоий ҳаёт тизимининг шаклланиши, ўзгариши ёки инкирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Маънавият ижобий туйғу ва тушунчалар билан бойиб борса, жамият равнақ эта боради ва аксинча, маънавият қашшоқлашса, жамият бора-бора таназулга юз тутади.

Соғлом маънавият жамият ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир. Маънавият – инсон руҳий ва ақлий оламининг мажмуи. Маънавият (арабча “маънавият” – маънолар мажмуи) – кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, маънавият кенг тушунча бўлиб, унинг турли таърифлари мавжуд. Президентимиз “Юксак маънавият – енгилмас куч” деб номланган асарига: “Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бакуват, иймон-этиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган бекиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир”, – деб таъриф берганлар. Бу таърифда инсон фаолиятининг барча қирралари қамраб олинган бўлиб, биз бундан буён маънавият ҳақида сўз юритганимизда унга методологик асос сифатида таянамиз.

Бу усул тушунчалар билан ишлаш аппаратини тизимлаштиради ҳамда битта тушунчага бериладиган турли изоҳлар такрорига чек

қўяди. Ушбу усул “Шахс ва жамият” ўқув фанига доир фалсафий тушунчалар билан ишлаш жараёнида уларни бир-биридан ажратиб олишга ёрдам беради.

Этимологик усул. Ушбу усул тушунчаларнинг келиб чиқиши ва бирламчи мазмунини аниқлашга қаратилган. Тушунчалар аппарати узоқ ривожланиш йўлига эга бўлган “жонли” тизимдир. У доимо янгиланиб ва ўзгариб туради. Кўп ҳолларда тушунчаларга берилган замонавий таърифлар бошланғич таърифлардан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун тушунчалар аввал қандай мазмунга эга эканлиги ва у тараккиёт жараёнида қандай маъно ва мазмунга эга бўлганлигини аниқлаш муҳим ўрин эгаллайди. Айнан бунга этимологик усул ёрдам беради.

“Этимологик” жадвал

(“Шахс ва жамият” ўқув дастуридаги “Ҳозирги жамиятлар – жаҳоний тизим” мавзуси мисолида)

Тушунчалар	Тушунчалар этимологияси	Қайси тилдан олинган	Ўзбек тилидаги луғавий маъноси
Цивилизация	У ёки бу мамлакат, мамлакатлар гуруҳи ёки халқлар ўз тараккиётининг муайян босқичида эришган моддий ва маънавий маданиятнинг ўзига хослиги, уларнинг қайтарилмаслиги, сифатий ҳолати	Лотин тилидан олинган бўлиб, <i>civilis</i> – давлатга, фуқаровийликка хослик, фуқарога монандликни билдиради	Тараккиёт, ривожланиш
Технократизм	Техник мутахассисларнинг илмий билимига асосланган, бутун жамиятнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи сиёсий ҳокимиятнинг ўрнатилиши ҳақидаги	Юнон тилидан олинган бўлиб, техника – санъат, кратос – ҳокимият деган маънони англатади	Ҳокимиятга алоқадор бўлиб, ҳукмдор элитани ташкил этиш

	СОЦИОЛОГИК КОНЦЕПЦИЯ		
--	-------------------------	--	--

Эркин танлаш усули. Ушбу усулда ўқитувчи ўқувчиларга тушунчаларга бериладиган фақат битта таъриф билан чегараланиб қолмайди. У ўқувчиларга тушунчаларга тегишли бир неча фикрни тавсия қилади, уларнинг ижобий ва салбий томонларига алоҳида тўхталади.

Масалан, ўқув дастуридаги “Буюк шахс: асосий тавсифлар” мавзусини олайлик. Ушбу мавзуда Ўзбекистон тарихида Зардуштдан Ислом Каримовгача бўлган шахслар фаолиятининг алоҳида жиҳатларига ҳамда фаолиятидаги асосий тавсифларга тўхтаб ўтилади. Ўқувчилар буюк шахслар фаолиятидаги асосий тавсифларни эркин танлайдилар.

Ушбу усулнинг ижобий томони шундаки, тушунчалар турли ёндашувлар ва қарашлар орқали ёритилади. Ўқитувчи битта тушунчага берилган таъриф билан чегараланиб қолмайди. Барча қарашлар ва ёндашувлар бир хил нуқтан назарда кўздан кечирилади. Ўқувчиларга ушбу тушунчаларга берилган таърифлардан ўзларига маъқул келадиганини эркин танлаш ҳуқуқи берилади.

Аmmo бу усулнинг ҳам ўзига хос салбий томонлари мавжуд. Унда жамиятшунослик ва жамиятшунослик назариясидаги ягона тушунчалар аппарати мавжуд бўлмайди. Бу усулда ўқувчилар ўқув материални тўлиқ ўзлаштира олмайди. Мавзу бўйича алоҳида тушунчаларга тўхталиб ўтилмаса, улар фақат умумий тасаввурга эга бўлади, холос.

Ягона нуқтан назарга эга бўлиш усули. Бу “эркин танлаш” усулига қарама-қарши усулдир. Бунда ўқитувчи фақат тушунчаларга бериладиган ягона таъриф билан чегараланиб қолади ва ягона нуқтан назар ҳукмронлик қилади.

Бир томондан, ушбу усул ягона тушунчалар аппаратининг пайдо бўлишига ёрдам берса, бошқа томондан, турли қарашлар ва ёндашувларга тўсиқ бўлади ва фақат битта фикрнинг муқаррарлигига олиб келади.

“Синквейн” усулидан фойдаланилган ҳолда ўқув фанидаги “Ахборотлашган жамият” мавзусини шу жиҳатдан кўриб чиқайлик (2.4-илова).

Ўқитувчи ўқувчиларни “Синквейн” усули қондалари билан таништиради. Дарс якунида ўқувчиларнинг билимларини назорат қилиш мақсадида, “Ахборотлашган жамият” деганда нимани тушунасиз? – саволи билан мурожаат қилади. Мантиқий тамойилларга асосланган ҳолда ушбу тушунчага таъриф беришни вазифа қилиб беради.

“Синквейн” жадвали

Ахборотлашган жамият	
Тушунча бир сўз билан ифодаланади (одагда от танланади)	Тараккиёт
Тушунча иккита сифат билан ифодаланади (иккита сифат ёзилади)	Ақлий меҳнат, билим олиш
Тушунча учта сўз билан ифодаланади (учта феъл ёки равишдош ёзилади)	Ахборотнинг устулиги, фан техника тараққиёти ютуқлари, ишлаб чиқариш
Тўртта сўздан ортик фикр ёзилади	Бу кўпчилик ишловчиларнинг ахборот, айниқса, унинг олий шакли бўлмиш билимларни ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш, керакли манбаларга узатиш ва амалга ошириш билан боғлиқ бўлган жамиятдир
Тушунчага онд синоним сўзлар ёзилади	Фуқаролик жамияти, интеллектуал жамият, индустриал жамият, постиндустриал жамият, компьютер асри ва бошқалар

Кўринадики, юқорида қайд этилган иккала усул ҳам ўзаро бир-бирига қарама-қарши бўлиб, уларнинг салбий томонлари ижобий томонларига нисбатан кўпроқдир. Шунинг учун тушунчаларга таъриф бериш жараёни ниҳоясида барча фикрларни умумлаштирган ҳолда ягона таъриф берилса мақсадга мувофиқ бўлади.

“Мазмунан бир-бирига кўшилиб кетган тушунчалар” усули. Бу усулда мазмунан бир-бирига кўшилиб кетган

тушунчаларнинг хусусиятларига кўра ноаниқ тушунчаларга кўпроқ эътибор қаратилади. Бу тушунчалар ҳам у ёки бу ҳолатда бир-бирига кўшилиб кетади. Бу жараён ўзаро мазмунан бир-бирига ўгишга кўмак беради. Ўзининг қўлланишига кўра мазмунан бир-бирига кўшилиб кетган тушунчалар эркинроқ бўлади.

Масалан, ўқув дастурининг “Моҳир инсон – индивид” мавзусидаги “индивид”, “индивидуаллик” ва “шахс” тушунчаларини олайлик. “Индивид” тушунчаси ҳар хил талқин этилади. Жумладан, уни айрим олимлар конкрет инсон келиб чиққанидан бошлаб бутун ҳаёти давомида бетакрор жиҳатларига кўра индивид сифатида намоён бўлади, деб талқин қилишса, бошқалар индивид сифатида инсоннинг жисмоний мавжудлигини таъминлашни биринчи ўринга қўяди. Уруғ жамоасининг емирилиши билан ижтимоий меҳнат тақсимоти инсон ривожланишида индивиддан юксак бўлган янги босқич келиб чиқишини таъминлади. Лекин бунда индивидга тегишли жиҳатлар йўқолиб кетмайди, балки унда индивидуаллик кўринишлари сақланиб қолади. Ҳар бир инсон ҳаёти ва фаолияти соҳасида ўзига хос аниқ хатти-ҳаракати, малакаси, лаёқати, одати каби индивидуал хусусиятларга эга бўлади. Индивид жамиятда шахсга айланади. Истаган инсон шахс бўла олмайди. Лекин ҳар қандай шахс – бу инсондир. Бу учала тушунчалар мазмунан бир-бирига кўшилиб кетган бўлиб, инсоннинг шахс сифатидаги мақоми ҳақида фикр юритилган.

Юқорида таъкидланганидек, тушунчалар доимо ўзгариб туради, давр ўтиши билан мазмунан янгиланади. Тушунчаларнинг қандайдир хусусиятлари ўзгариб, янги хусусиятлари пайдо бўлади. Шу усулга кўра эски тушунчалар ўрнига янгисидан фойдаланиш мумкин.

Ушбу усулнинг салбий томони шундаки, тушунчалар мазмун жиҳатидан бир-бирига кўшилиб кетади. Бир хил тушунчаларга турли муаллифлар томонидан турлича ёндашилади.

Дедуктив усул. Ушбу усулнинг алоҳида хусусияти шундаки, ҳаракат умумийликдан хусусийликка, абстракт тушунча ва категориялардан аниқ ва равшан тушунчаларга ўтади. Биринчи навбатда умумий ва абстракт хусусиятларга эга бўлган тушунча ва категориялар ўзлаштирилади, сўнгра эса улардан аниқ ва равшан тушунчалар ажратиб олинади.

Масалан, “Тарихий-маънавий кадриятларнинг ҳозирги шароитдаги аҳамияти тўғрисида” мавзусидаги “маданий мерос” ва “маънавий мерос” тушунчаларига тўхталиб ўтайлик. Маданий меросда кўпроқ умумийлик устунлик қилса, маънавий меросда хусусийлик етакчилик қилади. Маданий мерос умуман маданият ютуқларини ўз ичига қамраб олса, маънавий мерос маънавий маданият ютуқларини ўз ичига қамраб олиши билан фарқланади. Маданий ва маънавий мерос ўзаро бир-биридан фарқ қилса-да, уларнинг ўртасига ўтиб бўлмас «хитой» деворини кўйиш ҳам мумкин эмас. Маданий меросни барпо этишнинг замирида ҳам маънавият – яъни инсоннинг маънавий-руҳий билимлари, қобилияти, истеъдоди, ақли, эмпирик ва назарий билим тажрибалари, меҳнат малакаси каби бошқа маънавий фаолиятлари ётади. Маданий ва маънавий мерос ўртасида умумийлик ҳам, фарқли томонлар ҳам мавжуд. Айни пайтда улар ўртасида юқорида айтилган алоқадорлик, боғлиқлик, ўзаро муносабат, таъсир бор.

Баъзи бир ҳолларда ушбу усуллардан яқка ҳолда ҳам фойдаланилади. Шунинг учун ҳам дедуктив усул ўқув жараёнининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда танланади.

Ўқитувчи фалсафий тушунчалар билан ишлаш жараёнида тушунчаларни ажратиш, улар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш, этимологиясини ва алоҳида хусусиятларини аниқлаш, тушунчалар билан ишлаш жараёнида қандай методлардан фойдаланиш ҳамда назорат турларини белгилашга алоҳида эътибор қаратмоғи лозим.

Фалсафий тушунчаларни ўрганишда, аввало, ушбу тушунчаларга тегишли бўлган илмий ва методик адабиётлар, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар билан танишиб чиқиш лозим. Бунда жамият тараққиётининг ривожланиш жараёни ҳам назарда тутилади.

Таълим методларини таснифлаш бўйича қатор муаллифларнинг фикрига кўра, таълим жараёнида битта методга қараганда бир неча усуллардан фойдаланиш, яъни ўқитувчи томонидан билимларни баён қилиш, манбалар, дарсликлар, ўқув қўлланмалар билан ишлаш, ёзма ишлар кўпроқ самара бериши шубҳасиз.

Педагог ва психолог олимларнинг сўнгги йиллардаги назарий тадқиқотлари шуни кўрсатдики, билимларни ўзлаштириш ва ўқув методлари уч даражада амалга оширилади: ўқув материални аниқ-равшан ҳамда онгли равишда эслаб қолиш ва қабул қилиш

даражаси; билимлар ва ўқув фаолияти методларини намунавий ёки ўхшаш вазиятларда қўллаш даражаси; билимлар ва ўқув фаолияти методларини ижодий қўллаш даражаси.

Муаммо юзасидан олиб борилган изланишлар “Шахс ва жамият” ўқув фанига доир тушунчаларни ўзлаштириш жараёнида кўргазмали тушунтириш, репродуктив, муаммоли вазиятлар, эвристик (изланиш), тадқиқот методлари ижобий самара беришини кўрсатди.

Кўргазмали тушунтириш методида ўқитувчи тайёр материални кўргазмали воситалар орқали тақдим этади. Ўқувчилар эса уларни ўз хотираларида эслаб қолиш орқали сақлайдилар. Аммо бу методда ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириши билан боғлиқ кўникма ва малакалари ҳосил бўлмайди.

Ўқувчиларнинг кўникма ва малакаларини шакллантиришда *репродуктив метод* муҳим ўрин эгаллайди. Унинг асосий мақсади ўқитувчи томонидан берилган вазифалар асосида фаолият воситаларини такрорлашдан иборат. Бу жараёнда ўқитувчи таълим технологияларини яратиши, ўқувчилар эса кўрсатилган вазифаларни бажариши лозим.

Муаммоли методнинг асосий мақсади ўқувчилар олдига муаммо қўйиш ва унинг ечимини топишга қаратилган. Ушбу методнинг асосий вазифаси муаммоларни илмий нуқтаи назардан таҳлил қилишга йўналтирилишидир. Шу жараёнда муаммоларнинг мантиқий ечимини топиш орқали ўқувчиларнинг илмий тафаккури шаклланади.

Муаммоларнинг мустақил ечимида эвристик ёки қидирув методи алоҳида ўрин тутди. Ўқитувчи муаммоларни ажратиб кўрсатади, ўқувчилар эса уларнинг ечимини топадилар.

Тадқиқот методи билим олишда ижодий ёндашишни тақозо этади. Натижада ўқувчиларнинг тадқиқотчилик фаолияти шаклланади. Кейс-стади ва ўқув лойиҳалар бунга мисол бўла олади.

XX асрнинг 60-йилларида дидактик ўйинлардан таълим методи сифатида кенг миқёсда фойдалана бошланди. Баъзи бир олимлар уларни таълим жараёнининг амалий методлари, баъзилари эса таълим бериш жараёнининг асосий гуруҳи деб ҳисоблашди. Дидактик ўйинларни таълим методининг асосий қисми деб қарайдиган бўлсак, биринчидан, кўргазмали, оғзаки ва амалий

методлардан холи равишда амалга оширилади, иккинчидан эса, улар ўзига хос хусусиятларга эга.

Дидактик ўйинлар – ўрганилаётган бўлим, воқеа ва ҳодисаларга қаратилган фаол ўқув фаолиятидир. Дидактик ўйинларнинг бошқа таълим фаолиятларидан фарқи шундаки, унинг асосида инсон фаолияти туради. Дидактик ўйинларда ўйин характерига эга бўлган ва кейинчалик ўйинли дарсларга айланган ўқув фаолияти муҳим ўрин эгаллайди. Дидактик ўйин – ҳар бир иштирокчининг ёки гуруҳнинг топширилган вазифани бажаришга қаратилган жамоавий ҳамда мақсадга йўналтирилган ўқув фаолиятидир. Таълим жараёнида ташкил қилинган ўйинларни ўқув ўйинлари дейиш мумкин. Унинг асосий хусусиятлари куйидагилардан иборат: аниқ мақсадга қаратилган ўқув фаолияти; ўйин иштирокчиларининг ҳамкорликдаги фаолияти; ўйин қоидалари; ҳар қандай шароитда қарорларни қабул қилиш; қабул қилинган қарорларнинг самарадорлиги.

Тушунчаларни шакллантиришга йўналтирилган дидактик ўйинлар тизими – ўқитиш методининг муҳим шаклидир. Ўйинли ўқув фаолияти алоҳида хусусиятга эга: бу жараёнда ўқувчиларнинг билиш фаолияти ўзаро ҳаракатда амалга оширилади, яъни маълумотлар ташқаридан эмас, балки ўқув фаолиятининг ички маҳсули сифатида намоён бўлади. Ўйинлар орқали ўқувчилар янги билимларни ҳамкорликда ўзлаштиради.

Ўқув ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларнинг мустақил мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантиради ва билимининг пухта бўлишига замин яратади. Уларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга 2-6 ўқувчига мўлжалланган ўйинлар: муаммоли вазиятларни таҳлил қилиш, “Пинборд”, “ФСМУ”, “Синквейн” ва “Фикрлар хужуми” каби методлардан фойдаланилган ҳолда кичик гуруҳларда ишлаш кабиларни киритиш мумкин. Иккинчи гуруҳга эса ўқувчиларнинг дарсдаги иштирокини талаб этувчи танловлар, ролли ўйинлар қиради.

“Шахс ва жамият” фанида лойиҳалаштириш методи – тугалланган ўқув мавзуси ёки ўқув бўлимини ўрганишга қаратилган ишнинг ташкилий шаклидир. Ушбу лойиҳада мавзуга тегишли бўлган бирор муаммони ечишда ўқувчиларнинг тадқиқотчилик ва ижодий фаолияти билан биргаликда умумий мақсадга қаратилган усуллар ҳамда фаолият методлари муҳим аҳамият касб этади.

Лойихалаштириш методи – дарс жараёнининг шакли, бунда ўқувчи белгиланган мақсадга эришиш учун ижодий кўрсаткични кўлга киритишга ҳамда академик билимлар ва прагматик маҳоратлар бирлашишини, ўқув ва иш жараёнини биргаликда режалаштиришни назарда тутати, якуний тақдимотларда ўз нуқтани назарини ҳимоя қилиш имконига эга бўлади. Лойиҳани яратишда учтагача ўқувчи қатнашиши мумкин.

М.Ф.Колесникованинг фикрича, лойиҳалаштириш методи куйидаги хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради:

1. Таълим моделининг конструктив методи.

2. Ҳаётий вазиятлардан келиб чиққан ҳолда муаммони ечишга ургу бериш.

Лойиҳалаштириш методларининг мақсадлари:

1. Конструктив таълим концепциясини ҳаётга татбиқ қилиш.

2. Амалиёт билан назарияни яқинлаштириш.

3. Ўқувчиларнинг фан бўйича, услубий ва ижтимоий билимларини текшириш.

4. Ўқувчига лойиҳалаштириш методини амалиётга татбиқ этиши учун эркин ижодий имкониятни яратиш.

Дарс тузилмаси куйидагилардан иборатдир: ўқитувчи томонидан аниқ мақсадни белгилаш; мавзунини танлаш; ўқувчилар томонидан маълумотларни мустақил йиғиш; баҳолаш мезони, кўрсаткичлари ва якуний натижа шаклини аниқлаш; гуруҳ ичида координаторни танлаш; ўқитувчи билан маслаҳатлашиш; гипотезаларни шакллантириш ва муҳокама қилиш; гипотезаларни исботлаш ва муҳокама қилиш; мантикий йўналтирилган лойиҳаларни ишлаб чиқиш; умумий йиғилишда лойиҳа якунини тақдим этиш; лойиҳа қатнашчиларининг бажарган ишлари ҳақидаги ҳисоботи. Ҳар бир гуруҳ аъзоси қоида бўйича бир хил баҳоланади.

Лойиҳалаштириш методи орқали ўқувчиларнинг билимлари ва кўникмалари ривожланади: билимларни мустақил шакллантиришга ёрдам беради, ахборотлар оламида унумли фойдалана олишга имкон яратади, ижодий ва танқидий тафаккурни шакллантиради. Бу муаммонинг ҳар бир элементи амалий натижаларни инobatга олган ҳолда дидактик мақсадга эришиш методидир. Лойиҳалаштириш методи доимо қандайдир муаммонинг ечимини топишни тахмин қилади. Муаммони ечиш, бир томондан, турли таълим воситалари, методларини ўзида мужассамлаштирган ҳолда фойдаланишни,

иккинчи томондан эса, билим ва кўникмаларнинг интеграциялашуви зарурятини, яъни билимларни фан, техника, технология ва ижодий жабҳаларидан олишни тақозо этади. Лойиҳалаштириш методи билиш жараёни учун муҳим турткидир.

Лойиҳалаштириш методини амалга оширишда қуйидагиларга эътибор қаратилса мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Шахсий қизиқишлари ва қобилиятларини инobatга олган ҳолда лойиҳа мавзусини эркин танлашни амалга ошириш.

2. Иш жараёнини тўғри режалаштириш ва амалда татбиқ қилишни ўргатиш.

3. “Шахс ва жамият” ўқув фанида фалсафий тушунчаларни мустақил таҳлил қилишни ўргатиш.

4. Маълумотларни олиш, йиғиш ва тизимлаштириш кўникмаларини ривожлантириш.

5. Ўзининг билим ва кўникмаларидан фойдаланиш.

6. Ўз нуқтаи назарини мустаҳкамлаш.

Бугунги кунда таълим тизимини ривожлантириш педагогик инновациядаги катта тажрибаларни умумлаштиришни ва тизимлаштиришни талаб қилади. Ушбу муаммоларни ҳал этишнинг бирдан бир йўли таълимда ҳам технологик ёндашувдир. Айнан “Кейс-стади” технологиялари таълим самарадорлигига эришишнинг муҳим омили бўлиб, ўқитиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Улар амалий ҳолатларни ечиш, амалий вазиятни таҳлил қилишга мўлжалланган ҳамда ўқувчиларни муаммони аниқлаш ва уни мақсадга мувофиқ, тўғри вариантларини қидиришга йўналтирувчи, ташкилий ҳаётда вужудга келадиган муаммоларни акс эттирувчи ясама (сунъий) вазиятга асосланади.

Кейс-стади (ингл. case-йиғма, аниқ, амалий ҳолат, stadi – ўқув) ўқув усули бўлиб, у шахслар гуруҳи ёки алоҳида шахслар ҳаётдан олинган реал вазиятдир. Кейснинг асосини муаммоли вазият ташкил этади. Унда тавсифланган аниқ муаммоли вазият ўрганишни воқеликка боғлаб қўяди, муаммони ҳал этиш бўйича вазиятни таҳлил қилиш, тахминларни шакллантириш, муаммоларни аниқлаш, қўшимча маълумотни йиғиш, тахминларни аниқлаштириш ва аниқ қадамларни лойиҳалаштириш имконини беради.

Кейснинг ўқув фанидаги ўрни ва муаммо турини аниқлаш ҳамда таълимий мақсадини шакллантириш “Кейс-стади” технологиясининг асосини ташкил этади. Шундан келиб чиққан

ҳолда, кейсни амалга ошириш жараёнида ўқувчи мавзу юзасидан маълум билим ва кўникмаларга эга бўлиши; мавзунини мустақил ўрганиши; муаммонинг моҳиятини аниқлаштириши; гоёларни илгари суриши; маълумотларни танқидий нуқтаи назардан кўриб чиқиб, мустақил қарор қабул қилиши; ўз нуқтаи назарига эга бўлиб, мантиқий хулоса чиқариши; ўқув маълумотлари билан мустақил ишлаши; маълумотларни таққослаши, таҳлил қилиши ва умумлаштириши, шунингдек, коммуникатив кўникмаларга; тақдимот кўникмаларига; ҳамкорликдаги фаолият кўникмаларига; муаммоли ҳолатларни таҳлил қилиш кўникмаларига эга бўлмоғи керак.

Муаммоли вазиятни амалий жиҳатдан таҳлил қилиш ва унинг ечимини топиш жараёнида кейсни ечиш куйидаги натижаларга эришишга имкон яратади: ўзлаштирилган мавзу бўйича билимларни мустаҳкамлаш; муаммонинг ҳамда қабул қилинган ечимнинг индивидуал ва гуруҳий таҳлилида билим ва кўникмаларни қайта топшириш; мантиқий фикрлашни ривожлантириш; мустақил равишда қарор қабул қилиш кўникмаларини эгаллаш; ўқув ахборотларини ўзлаштириш даражасини текшириб кўриш.

Кейсининг таркибий тузилмаси ташкилий ва ахборот таъминотидан иборат бўлиб, ташкилий таъминотда, асосан, вазият тавсифи, муаммо, масалалар, масалаларни ҳал этиш йўллари, масалаларни ҳал этиш бўйича маслаҳат ва тавсиялар ҳамда вазиятни таҳлил қилиш схемаси ташкил этади. Ахборот таъминотини эса асосий ва қўшимча ахборот методик хужжатлар ташкил этади. Кейсда вазият тавсифи ва ахборот таъминоти ҳар хил ҳажмда бўлиши (бир варақдан бир неча юз варақча), таҳлил этиш учун таклиф этилаётган вазиятлар тавсифида деталлаштириш даражаси ҳам турлича бўлиши, ахборот кўплиги даражаси ҳам ўзгариши мумкин бўлган таҳлилга алоқаси йўқ маълумотлар ҳам бўлиши мумкин.

“Кейс стади” технологиясини қатор ижтимоий гуманитар фанлар билан бир қаторда “Шахс ва жамият” фанида ҳам қўллаш яхши самара беради. Айнан ушбу технология ўқувчиларда “Шахс ва жамият” фанига оид фалсафий тушунчаларни шакллантиришда уларни қўршаб турган ижтимоий воқеликнинг мураккаб жараёнларида бевосита иштирок этиш кўникмаларини ҳосил қилишга ёрдам беради.

Амалий вазиятни босқичма босқич таҳлил қилиш ва ҳал этиш бўйича ўқувчиларга ушбу методик кўрсатма, албатта, кейс билан ишлаш жараёнида муҳим ўрин эгаллайди.

2.3. Фалсафий тушунчаларни шакллантириш амалиёти

Ибн Сино тажрибалар ўтказиш ақл билан чиқарилган хулосаларнинг чинлигини тасдиқлаш учун зарурдир, деган фикрни илгари суради³². Бошқа билимлар сингари жамиятшунослик билимларининг қарор топишида ҳам, ҳақиқат мезонини аниқлашда ҳам ақлий билиш устувор ўрин эгаллайди. Берунийнинг фикрича, “Ҳеч қандай моддий ёки маънавий омил тажрибанинг илм-фан соҳасидаги асосий мезонлик вазифасини бажара олмайди”. Шунинг учун ҳам у мантиқан тўғри бўлиб кўрилган нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги билимлар “аслида синов ҳамда тажрибада аниқланиши лозимдир”, деган талабни илгари суриши ва унга ўзи изчил амал қилганлиги, бу билан эса ҳозирги замон фани олдига қўйиладиган мезонларга риоя қилиш зарурлиги тўғрисидаги фикрлари, табиатшунослик фанлари асосларини яратиб беришда ҳал қилувчи аҳамият касб этди³³.

Тадқиқот ишларининг дастлабки босқичида тарихий, фалсафий, лингвистик, монографик, илмий, оммабоп, педагогик, психологик, дидактик, методик адабиётлар, диссертациялар танқидий нуқтаи назардан таҳлил қилинди.

Таълим технологияси бўйича вақтли матбуот, даврий нашрлар, устоз ўқитувчилар педагогик иш тажрибалари билан танишиб чиқилди. Бунда, Фарғона нефть ва газ саноати касб-хунар коллежи, Тошкент давлат иқтисодиёт университети қошидаги Чилонзор академик лицейи ҳамда Қарши педагогика коллежи “Шахс ва жамият” ўқув фани ўқитувчиларининг иш тажрибалари қиёсий ўрганилиб, ўқув жараёни кузатилди. Натижада ўқитувчилар ва ўқувчилар билан ўтказилган сўровномалар таҳлили шунинг кўрсатдики, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқувчилари онгида “Шахс ва жамият” фанига оид фалсафий тушунчаларни шакллантиришда қатор қийинчиликлар мавжудлиги аниқланди. Ҳатто “Шахс ва жамият” фани ўқитувчиларига бир неча тушунчаларнинг номларини тавсия этиб, уларнинг луғавий

³² Дунёвийлик фалсафаси. Мақолалар тўплами. – Т.: «Чўлпон», 2007. – 160 б.

³³ Уша сзда.

маъноларини тушунтириб беришларини сўраганимизда, ижобий жавоблар сони 32% ни, ўқувчиларнинг жавоби эса бор-йўғи 17% ни ташкил этди. Ваҳоланки, “Шахс ва жамият” фанидан давлат таълим стандартларида ҳар бир ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаси ўқувчиси стандартда тақдим этилган тушунчаларни билиши шартлиги қайд қилинган.

Ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш методикасини ўқув амалиётига татбиқ этиш ва унинг самарадорлигини аниқлаш мақсадида дастлаб ўқувчиларнинг жамиятшунослик билимларини қанчалик ўзлаштирганлиги, жамиятшунослик билимларга кизиқиши, уларда тушунчаларни шакллантиришнинг методик шарт-шароитлари аниқланди:

1. Фалсафий тушунчалар, фактлар тизими билан ўзаро диалектик алоқадорликда бўлиб, уларнинг изчиллиги ва мантиқий баённи белгилашда қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим:

- ўқувчилар янги материални ўзлаштириши ва уни онгли равишда англаб етишида қандай тушунча ва билимларга таяна оладилар;

- ушбу материал уларнинг фалсафий тушунчалар соҳасидаги билими ва илмий дунёқарашини қандай янги маълумотлар билан бойитади.

2. Фалсафий тушунчаларнинг маъносини очиб бериш устида муваффақиятли иш олиб бориш шартларидан бири ҳар бир тушунчага хос хусусиятлар, яъни тарихий, ижтимоий, сиёсий жараёнларнинг жўшқинлиги ва ўзаро алоқадорлигини ҳисобга олиб, улар устидан турфа характердаги усул ва воситалар қўллаш билан характерланади.

3. Ўқувчиларнинг тушунчалар юзасидан назарий умумлашма хулосалар чиқаришига ўзаро боғлиқ фактларни ўзлаштиришлари кенг имкон беради.

4. Фалсафий тушунчалардан тўғри фойдаланиш ва кўчма маънода ҳам ишлатиш кўникмасини шакллантириш учун луғат билан мунтазам равишда иш олиб бориш даркор.

5. Ўрганилаётган тушунча мантиғидаги фактларни тизимлаштириш ва умумлаштириш тушунчаларни муваффақиятли шакллантиришнинг муҳим шартларидандир.

6. Табақалаштирилган (дифференциал) ёндашув асосида фалсафий тушунчаларга оид амалий топшириқларни бажаришда

турли тайёргарликка эга ўқувчиларнинг ҳар бирида мавжуд ўқув имкониятлари ҳисобга олиниши зарур.

7. Тушунчаларни шакллантиришнинг муҳим шароитларидан бири – тасавурлар ва типик образларни доимий ҳисобга олишдан иборат. Зеро, ҳар хил ҳужжатлар, мемуарлар, бадний, илмий, сиёсий адабиётлар, экскурсиялар ўрганилаётган давр ҳақида кенг тасавур бериш билан дарс материални конкретлаштиради.

Монография мавзуси юзасидан олиб борган изланишларимиз давомида ўқитувчилар ва ўқувчилар билан оғзаки ва ёзма сўровномалар ўтказилди.

Ўқитувчилар учун сўровнома

1. Юртимизнинг сиёсий-иқтисодий салоҳияти ортиб бориши билан ўқувчиларда жамиятшуносликка оид билим ва тушунчаларни шакллантириш зарур деб ўйлайсизми?

A. Ҳа.

B. Йўқ.

C. Узлуксиз таълимнинг кейинги поғоналарида шакллантириш лозим.

D. Билмадим.

2. Ўзингиз жамиятшуносликка оид билимларингизни кенгайтиришга ҳаракат қиласизми?

A. Албатта.

B. Йўқ, бу борада билимларим етарли.

C. Маълум маънода.

D. Бу ҳақда ўйлаб кўрмаганман.

3. Билим деганда нимани тушунасиз?

A. Кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида ҳосил қилган маълумотлари.

B. Воқеликнинг инсон тафаккурида акс этиши.

C. Ўқиш, ўрганиш ҳамда ҳаётий тажриба асосида орттирилган малака.

D. Барча жавоблар тўғри.

4. Тушунчалар деганда нимани тушунасиз?

A. Тушунчалар предмет ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим белгиларини акс эттирувчи тафаккур шакли.

B. Тушунчалар нарсаларнинг энг муҳим хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган умумий тасаввур.

C. Тушунчалар ўқув материалининг энг муҳим дидактик бирлиги.

D. Барча жавоблар тўғри.

5. “Шахс ва жамият” фанига доир тушунчалар билан ишлаш жараёнида қандай қийинчиликларга дуч келдингиз?

A. Тушунчаларнинг моҳиятини бир-биридан фарқлай олмайман.

B. Тушунчаларнинг этимологиясини аниқлашда қийналаман.

C. Тушунчалар билан ишлашда қийналаман.

D. Ҳеч қандай қийинчиликларга дуч келмадим.

6. Инновацион усуллар моҳиятини қандай тушунасиз?

А. Таълим-тарбия жараёнининг самарали кечишини таъминлайди.

В. Илгор педагогик тажрибага асосланади.

С. Бу ҳақда тушунчага эга эмасман.

Д. Ўқувчиларнинг мустақил ишлашлари учун замин яратади.

7. “Шахс ва жамият” фани бўйича ўқувчиларнинг тушунчаларини шакллантириш жараёнида инновацион усуллардан фойдаланасизми?

А. Ҳа.

В. Бу борада методик қўлланмалар етарли бўлмаганлиги сабабли доимо муаммоларга дуч келаман.

С. Қайси метод самарали эканлигини билмайман.

Д. Йўқ.

8. Ўқувчиларда инновацион усуллар орқали тушунчаларни шакллантиришда Сизга методик кўрсатма сифатида нималар ёрдам беради?

А. Дарслик ва ўқув қўлланмалар.

В. Методик қўлланмалар.

С. Методик қўлланмалар етишмайди.

Д. Турли адабиёт ва интернет материаллари.

9. “Шахс ва жамият” фани юзасидан ўқувчиларнинг фалсафий тушунчаларини шакллантиришда қандай инновацион усуллардан кўпроқ фойдаланасиз?

А. График ташкил этувчилар (“Нима учун?”, “Балиқ скелети”, “Қандай?”, “Каскад?” ва ҳ.к.).

В. Мавзуга қараб танлайман.

С. Фикрлар хужуми, инсерт, блиц-сўров ва ҳ.к.

Д. Ҳеч қандай инновацион усуллардан фойдаланмайман.

10. Тушунчаларни шакллантиришда қандай таълим турлари ўз самарасини беради?

А. Ахборотни ёзма равишда узатганда.

В. Ахборотни оғзаки равишда узатганда.

С. Маълумотлар кўргазмалар тақдим этилганда.

Д. Ҳамкорликда ўқишни ташкил этиш усули ва воситалари ёрдамида.

Ўқувчилар учун сўровнома

1. Тушунчалар деганда нимани тушунаси?

А. Тушунчалар предмет ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим белгиларини акс эттирувчи тафаккур шакли.

В. Илмий фикрлаш маҳсули.

С. Тушунчалар нарса-ҳодисанинг энг муҳим хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган умумий тасаввур.

Д. Бу тўғрида ўйлаб кўрмаганман.

2. “Шахс ва жамият” фанига доир фалсафий тушунчаларни ўзлаштиришда қандай қийинчиликларга дуч келдингиз?

А. Тушунчаларни қийналмасдан ўзлаштирдим.

В. Тушунчаларни бир-биридан фарқлай олмадим.

С. Хотирам кучли.

Д. Тушунчаларга деярли эътибор бермадим.

3. “Шахс ва жамият” фанини ўрганиш жараёнида қайси тушунчалар Сиз учун қийинроқ бўлди ва нима учун?

.....
.....
.....
.....

4. “Шахс ва жамият” фанини ўрганиш жараёнида қайси тушунчалар Сиз учун осонроқ бўлди ва нима учун?

.....
.....
.....
.....

5. “Шахс ва жамият” фанини ўрганиш жараёнида қайси тушунчалар Сиз учун қизикроқ бўлди ва нима учун?

.....
.....
.....
.....

6. “Шахс ва жамият” фанини ўрганиш жараёнида қайси тушунчалар Сиз учун зерикарли бўлди ва нима учун?

.....
.....
.....
.....

7. “Шахс ва жамият” фани мавзуларини ўзлаштиришда Сизга қандай усул ва воситалар кўпроқ ёрдам берди?

А. Инсерт, пинборд ва синквейн технологияси.

В. Кластер, категориал жадвал, концептуал жадвал, Б.Б.Б., SWOT жадвали ва ҳ.к.

- С. “Нима учун?”, “Балиқ скелети?”, “Қандай?”, “Каскад” ва ҳ.к.
D. Ушбу усул ва воситалар ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

8. Жамиятшуносликка оид билимларни қандай ошириш мумкин?

- A. Мавзу ва тушунчаларни ўзлаштириш орқали.
B. Мустиқил ишлаш орқали.
C. Дарсларда инновацион усулларни қўллаш орқали.
D. Барча жавоблар тўғри.

9. “Шахс ва жамият” фанига доир фалсафий тушунчаларни ўрганиш жараёнида...

- A. Тушунчаларнинг моҳиятини қийналмасдан англай олдим.
B. Мантикий фикрлай бошладим.
C. Мавзуларни умуман тушунмадим.
D. Дунёқарашим кенгайиб, янги билимларга эга бўлдим.

10. Тушунчаларни ўзлаштириш қийин бўлганда,...

- A. Интернетга мурожаат қиламан.
B. Атамаларга эътибор беришга ҳаракат қиламан.
C. Дарсликдан фойдаланаман.
D. Ўқитувчим конспекти ва ишчи дафтарга таянаман.

Маълумки, маърифатли (комил) инсон: 1) дунёвий илмларни эгаллаш; 2) ижтимоий муҳит талаблари асосида шаклланган ахлоқ нормаларига изчил риоя қилиш; 3) эзгулик (гуманизм) руҳида тарбия топган бўлиши шарт қилиб қўйилади.

Шунингдек, дунёвийлик тушунчаси: 1) инсониятнинг узок тарихий тараққиёти давомида орттирилган тажриба ва малакалар; 2) мантиқ қонунлари ва талабларига жавоб бера оладиган; 3) тажрибада ўз тасдиғини топган билимлар инсониятнинг муштарак манфаатлари томон йўналтирилиб, системалаштирилган мажмуасига айтилади³⁴.

Умуман, ҳар қандай билим фан даражасига кўтарилиши учун тўрт талабга жавоб бера оладиган бўлиши керак.

Биринчидан, билимлар муайян соҳалар бўйича системалашган бўлиши керак;

Иккинчидан, воқеликнинг муайян томонларини аниқ акс эттирувчи тушунча ва категориялар қатъий белгиланган терминлар билан ифода этилиши зарур;

Учинчидан, мантиқ қонун ва қоидаларига зид келмаслиги талаб қилинади.

³⁴ Дунёвийлик фалсафаси. Мақолалар тўплами. – Т.: «Чўлпон», 2007. – 160 б.

Тўртинчидан, тажриба майдонларида ўтказилган эксперимент синовларида тасдиқланган бўлиши керак деб ҳисобланади³⁵.

Тажриба-синов ишларида Фарғона нефть ва газ саноати касб-хунар коллежи, Тошкент давлат иқтисодиёт университети қошидаги Чилонзор академик лицейи ҳамда Қарши педагогика коллежларида жами 10 та гуруҳдан 178 та ўқувчи иштирок этди (Фарғона нефть ва газ саноати касб-хунар коллежида 4 та гуруҳ, Тошкент давлат иқтисодиёт университети қошидаги Чилонзор академик лицейида 4 та гуруҳ ҳамда Қарши педагогика коллежида 2 та гуруҳ). Шундан бешта гуруҳ (88 нафар ўқувчи) тажриба гуруҳи сифатида танланиб, уларда ўқитиш жараёни инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда ташкил этилди, бешта гуруҳ (90 нафар ўқувчи) назорат гуруҳи сифатида танлаб олиниб, уларда анъанавий усулда ўқитиш ташкил этилди.

“Шахс ва жамият” ўқув фани самарадорлигини оширишнинг долзарб масалалари таълим мазмунини янада такомиллаштирган ҳолда ўқувчиларга бу фан асосларидан чуқур ва мустаҳкам билим бериш, уларни шу билимларни амалий қўллаш маҳорати билан куроллантириш, ўқитишнинг фаол методларидан фойдаланиш, фанлараро алоқани яхши йўлга қўйиш, илмий дунёқарашни шакллантириш билан бевосита боғлиқ эканлиги синов даврида аниқланди.

Ушбу ўқув фанини ўқитиш жараёнига таъсир қилувчи баъзи муаммолар ҳам мавжуд эканлиги аниқланди. Жумладан, ўрта умумтаълим, ўрта махсус ва касб-хунар таълими муассасаларида ушбу фанга ихтисослашган ўқитувчиларнинг етишмаслиги, “жамиятшунослик ўқитувчиси” мутахассислиги бўйича талабалар тайёрлаш ҳажмининг қисқартирилгани, баъзи олий педагогик ўқув юр்தларида умуман тўхтатилгани маълум бўлди.

Шунинг учун кўпгина ўрта махсус ва касб-хунар муассасаларида ушбу фанни асосан тарихчилар ўқитмоқдалар. Лекин бундай ихтисосдаги ўқитувчиларнинг етишмаслиги сабабли дарс беришга кўп ҳолларда бошқа мутахассислик ўқитувчилари ҳам жалб қилинмоқда. Улар эса ўзлари истамаганликлари учун эмас, балки объектив равишда “Шахс ва жамият” фани бўйича тайёргарлиги бўлмагани боис етарли даражада дарс ўта олмайдилар. Кўрсатилган муаммоларни қисман ҳал этиш учун тамомила янгича, амалиёт билан боғлиқ ҳолда дарс бериш ва

³⁵ Дунёвийлик фалсафаси. Мақолалар тўплами. – Т.: «Чўпон», 2007. – 160 б.

билимларни ўзлаштиришга қаратилган методик қўлланмаларни яратиш кўрсатилган муаммоларни қисман ҳал этишга ёрдам беради.

Танлаб олинган 178 нафар ўқувчи ва 28 нафар ўқитувчи билан тажриба-синовнинг якуловчи босқичида ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш самарадорлигини ошириш мақсадида ўзимиз ишлаб чиққан махсус дастурдан келиб чиққан ҳолда бир қатор ўқув материалларини тайёрладик (1-илова).

Ўқитувчилар учун “Шахс ва жамият” ўқув фани бўйича яратилган таълим технологияси дарсларни лойиҳалаш технологиялари асосида ишлаб чиқилди. “Шахс ва жамият” ўқув фани бўйича ўқитувчилар учун методик қўлланма кириш, таълим технологиясининг концептуал асослари ҳамда ушбу фан мавзуларини ўқитиш технологияларидан таркиб топган.

Таълим технологиясининг концептуал асослари бўлимида “Шахс ва жамият” фанини ўқитишнинг долзарблиги асосланди. Сўнгра ўқув предмети бўйича қуйидаги икки мақсадни кўзлаган ўқитиш технологиялари лойиҳалаштирилди:

1) маъруза машғулотларини олиб боришнинг кириш маърузаси, мавзу асосида анъанавий маъруза, муаммоли маъруза, визуаллаштирилган маъруза, конференция маърузалари кўринишларини қўллаш;

2) баҳс-мунозара машғулотларини олиб боришда топшириқларни индивидуал тарзда ёки гуруҳда бажариш, муаммоли амалий машғулот ҳамда билимларни чуқурлаштириш ва мустақкамлашга йўналтирилган топшириқларни амалга ошириш.

“Шахс ва жамият” ўқув фани бўйича ўқитувчилар учун методик қўлланмада педагогик технологияни ўқув жараёнига олиб кириш зарурлиги, “Шахс ва жамият” ўқув дарси мисолида педагогик технология қонуниятларидан фойдаланган ҳолда таълим-тарбия жараёнининг лойиҳалаштирилган тажриба-синов таълим технологияси яратилди.

Ўз ўрнида ўқувчилар учун амалий ишлар дафтари ҳам жорий этилди. Ушбу амалий ишлар дафтари “Шахс ва жамият” фани ўқув дастурига мос равишда тузилган бўлиб, ўқув қўлланма доирасидан четга чиқмаган ҳолда топшириқ ва вазифалардан иборат. Шу билан бирга, ушбу амалий ишлар дафтари ўқувчиларда билим, кўникма ва тушунчаларни шакллантириш, уларнинг дунёқараши, амалий ва ижодий фаолиятини кенгайтириш, ўз-ўзини баҳолаш ва назорат қилишга ёрдам беради.

Ушбу амалий ишлар дафтари ўқувчиларда билим ва кўникмаларни шакллантириш, уларнинг дунёқараши, амалий ва ижодий фаолиятини кенгайтириш, ўз-ўзини баҳолаш ва назорат қилиш ҳамда “Шахс ва жамият” фанини ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фаолиятига ёрдам беради.

Амалий ишлар дафтарида берилган топшириқлар аниқ ва илмий жиҳатдан асосланган жавоблар топишни талаб этади. Баъзи саволлар узоқ ўйлантирадиган, мантикий мушоҳада юритишга мажбур қиладиган бўлганлиги сабабли уйга вазифа тариқасида бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳар бир мавзуда фалсафий тушунчаларга алоҳида эътибор қаратилган, чунки тушунчаларни ўзлаштириш орқали ўқувчи фанга чуқурроқ киради. Тушунчаларга таъриф бериш жараёнида ўқув кўлланмадан ташқари бошқа манбалардан ҳам фойдаланишга ундайди. Фақат ушбу тушунчаларнинг мазмуни аниқ ёритилган бўлиб, ўз моҳиятини йўқотмаслиги керак. Ўқувчилар тушунчаларнинг таърифини ёдлаш билан чегараланиб қолмай, ушбу тушунчалар орқали таққослаш, таҳлил қилиш кўникмаларини ҳам ҳосил қиладилар.

Ушбу амалий ишлар дафтарида ўқувчиларни мустақил фикрлаш, ўз фикрларини асосли равишда ҳимоя қилиш, баҳслашиш кўникмаларини ҳосил қилиш учун баҳс-мунозара дарсларига алоҳида эътибор қаратилган.

Амалий топшириқларни бажариш ўқув фаолияти жараёнида ўқитувчи томонидан ташкил қилиниши лозим.

“Шахс ва жамият” фани бўйича тушунчаларни шакллантиришга қаратилган инновацион методлар орқали таълим жараёнида ўқувчилар қуйидаги натижаларга эришиш кўзда тутилади: Ўқиш фаоллиги; мустақил ва ижодий фикрлаш; тегишли билимларга эга бўлиб, ахборотлашган жамиятда ахборотлар ичида ўзини йўқотмаслик; яратиш; таҳлил қилиш; сабаб ва оқибат ўртасида алоқа ўрнатиш; турли соҳаларга оид муаммоларни ҳал қилиш; қарорларни мустақил қабул қилиш; ўқув фаолияти натижалари бўйича масъулиятни ҳис қилиш; гуруҳ бўлиб ишлаш; камчиликларни аниқлаб, ўзига нисбатан танқидий муносабатда бўлиш; вужудга келган қийинчиликлар сабабини қидириб, хатоларини топиш; ҳар хил нуқтан назарни жамoa бўлиб муҳокама қилиш ва ҳ.к.

Тадқиқот ишларида кутиладиган натижаларни баҳолаш мезонларини белгилашда таълим методлари ва воситаларининг

сифат кўрсаткичлари, ўқувчилар билим сифатига оид куйидаги кўрсаткичларнинг ўзгариши тахлили асосида баҳоланишига алоҳида эътибор қаратилди. Улар:

- *ўзлаштирилган тушунчаларнинг ҳажми ва мазмуни.* Бу кўрсаткич ўқувчилар ўзлаштирган тушунчалар миқдори билан белгиланади;

- *ўзлаштирилган билимларнинг тизимлилиги.* Бу кўрсаткич ўқувчилар томонидан билимлар доирасида аниқланган боғлиқлик, тушунчалар ўртасидаги муносабатни ўрганиш нуқтан назаридан ўзлаштирилган билимлар миқдори билан белгиланади;

- *ўзлаштирилган тушунчаларни қўллай олиши.* Бу кўрсаткич муаммоли вазиятларни ҳал қилишда қўлланиш даражаси билан белгиланади. Бу мезон ўқувчининг жавобларини назорат топшириғида талаб қилинган миқдорга нисбатан белгиланади;

- *назорат топшириқларини бажариши тезлиги.* Мазкур кўрсаткич ўқувчининг белгиланган вақт мобайнида бажарилган ўқув топшириқлари миқдори ва сонига асосан аниқланади.

Илмий хулосалар чиқаришда билимларни таққослаш мақсадида ўтказилган анкета сўровлари ва топшириқларга нисбатан “Шахс ва жамият” фанида учрайдиган тушунчаларни идрок этиш ҳамда уларни ўрганишнинг меъёрий ва миқдорий кўлами даражаларининг натижалари аниқланди:

Ушбу жадвалда ҳар бир ўқувчининг тушунчалар билан ишлаш жараёнида мавзуларда учраган фалсафий тушунчаларни фарқлай олиши, тушунчаларни тўғри талкин қилиб, моҳиятини тўлиқ ёритиб берган ўқувчилар, тушунчаларнинг моҳиятини аниқ очиб бера олмаган ўқувчиларнинг идрок этиш ҳамда тушунчаларни ўрганишнинг меъёрий ва миқдорий кўлами даражалари тажриба мобайнидаги ўсиш динамикасида акс этган.

Жумладан, ўқувчининг тушунчалар билан ишлаш жараёнида мавзуларда учраган фалсафий тушунчаларни фарқлай олиши тажрибанинг бошида 20% га эга бўлган бўлса, синов охирида бу кўрсаткичлар 65% ташкил этди. Иккинчи ўлчам бўйича синов бошидаги 12% кўрсаткичлари синов охирида 25% га етказилди. Учинчи ўлчам бўйича 16% тажриба якунида 35% га ўсди. Тушунчаларга таъриф келтирган ўқувчилар синов бошидаги 18% кўрсаткичлари тажриба охирида 31% га ўсди.

Ўқувчиларнинг тушунчаларни ўзлаштириш динамикаси
(178 ўқувчи)

№	Мезонлар	Тажриба бошида		Тажриба охирида	
		нафар	% хисобида	нафар	% хисобида
1.	Мавзуларда учраган фалсафий тушунчаларни фарқлай олдилар	36	20%	116	65%
2.	Тушунчаларни тўғри таъки қилиб, моҳия- тини тўлиқ ёритиб берган ўқувчилар	21	12%	45	25%
3.	Тушунчаларнинг моҳиятини ёритиб бер- ган ўқувчилар	28	16%	63	35%
4.	Тушунчаларга таъриф берган ўқувчилар	32	18%	55	31%
5.	Тушунчаларнинг моҳиятини аниқ очиб бера олмаган ўқувчилар	61	34%	15	8%

Тушунчаларнинг моҳиятини аниқ очиб бера олмаган ўқувчиларнинг тажриба бошидаги 34% кўрсаткичлари синов сўнгида 8%ни кўрсатди. Тушунчаларни ўзлаштириш меъёрий ва миқдорий кўлами даражалари тажриба бошида 20%ни ташкил қилган бўлса, синов сўнгида бу 27% га ошди.

Ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантиришга оид топшириқларни бажарганлиги учун белгиланган баллар 100 баллик рейтинг тизими асосида баҳоланиб, агар $86 < k < 100$ бўлса, “5” (аъло), $71 < k < 85$ бўлса, “4” (яхши), $56 < k < 70$ бўлса, “3” (қониқарли), $0 < k < 55$ бўлса, 2 (қониқарсиз) баҳо қўйилади. Баҳо қўйишда билимларни эгаллашнинг уч даражаси – тушуниш, ўзлаштириш ва қўллай олиш малакалари эътиборга олинди. Танлаб олинган тажриба ва назорат гуруҳларида юқоридаги топшириқлар асосида ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини аниқлаш мақсадида ўтказилган ёзма ишлар ва оғзаки сўровлар натижаларига кўра қуйидаги кўрсаткичларга эришилди:

**Ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш
кўрсаткичи**

Тажриба-синов гурухлари	Ўқувчилар сони	Баҳолаш турлари		
		“5” (аъло)	“4” (яхши)	“3” (қоникарли)
Тажриба гурухлари	88	17	43	28
Назорат гурухлари	90	10	35	45

Олинган натижа кўрсаткичлари бўйича тажриба-синов гурухларида юқори бўлди.

“Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёни миллий, методологик, тарихий ва маънавий асосларига таянган ҳолда ташкил этилганлиги сабабли, ушбу ўқув фанининг ўқитилишида юқори самарадорликка эришиш учун ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг илмий методик асосларидан фойдаланиш муваффақиятли бўлди.

“Шахс ва жамият” ўқув фани бўйича фалсафий тушунчалар ноанъанавий ўқитиш усуллари орқали ўқувчилар онгига сингдирилди. Тажриба-синов ишлари олиб борилиши жараёнида миллий қадриятлар билан бир қаторда ўқувчилар онгига умуминсоний қадриятларни сингдириш масалаларига ҳам алоҳида диққат қилинди. Ўқувчиларга воқеа-ҳодисалар ҳақида мулоҳаза юритиш ва ўз мустақил нуқтаи назарига эга бўлиш кўникмаларини шакллантиришга кўпроқ эътибор қаратилиб, уларда инсоннинг фуқаролик ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликлари, тотувлик, адолат, Ватанга муҳаббат каби инсоний хислатларга оид билим ва кўникмалар ҳосил қилинди. Дарс бериш жараёнида баландпарвозлик ва расмиятчиликдан воз кечган ҳолда интерфаол усуллар ёрдамида дарс самарадорлигига эришишга ҳаракат қилинди.

Шунга кўра, “Шахс ва жамият” дарсларида ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг назарий, педагогик асослари аниқланди, таълим самарадорлигига эришишнинг куйидаги педагогик тамойиллари ишлаб чиқилди:

1. “Шахс ва жамият” фанига доир тушунчаларни шакллантиришдан кўзда тутилган мақсадни асослаш.

2. “Шахс ва жамият” фанида тушунчаларни шакллантириш методикаси мазмунини илмий тарзда ишлаб чиқиш, узлуксиз илмий изланиш ва тадқиқотлар олиб бориш.

3. Ўқитиш воситалари - дарсликлар, дидактик материаллар, кўргазмалар қўлланмалар ва ўқув-техник воситалардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш.

4. Мавжуд билимларни янги сифат босқичида ривожлантириб, “Шахс ва жамият” фанини тарихийлик, мантиқийлик, ворисийлик нуқтаи назаридан ўрганиш ва такомиллаштириш.

5. Ҳар бир ўқувчига индивидуал ёндашган ҳолда тушунчаларни шакллантириш жараёни хусусиятларига эътибор қаратиш.

“Шахс ва жамият” ўқув фанида тушунчаларни ўқувчиларда шакллантириш орқали таълим самарадорлигини ошириш шакл ва усуллари яратилди. “Шахс ва жамият” ўқув фани бир қатор методологик тамойилларга таянган ҳолда тадқиқ этилди. Ўқув фанида фалсафий масалаларни ёритиш жамият тараққиётининг омили эканлиги асосланиб, фалсафий тушунчаларни ўқувчиларда шакллантиришнинг илмий-методик асослари яратилди.

Тажриба-синов ишлари “Шахс ва жамият” ўқув фанида инсоннинг ўрни, жамият тараққиёти ҳақида мулоҳаза юритиш, умумий қонуниятларини тадқиқ қилишда фалсафий мушоҳада зарурлигини кўрсатиб берди.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида ижтимоий фанларни ўқитишда инсон шахсини шакллантириш жараёнида жамиятшунослик билимларининг самарадорлигини оширишга ҳаракат қилинди. Инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда, мураккаб вазиятларда ўқувчиларда эркин ва мустақил фикрлаш ҳамда мантиқий фикрлаш кўникмалари ҳосил қилинди. Тажриба-синов жараёнида миллий кадриятлар билан бир қаторда умуминсоний кадриятларни ҳам ўқувчилар онгига сингдириш, инсонпарварлик тушунчаларини шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

“Шахс ва жамият” фанини ўқитишда жамият ва инсон тўғрисидаги маълумотларни ўрганиш жараёнида назарий ва амалий машғулотларнинг ўрнини белгилаш зарур бўлди. Чунки назарий қисмнинг асосий тушунча ва атамалари бизни қуршаб турган дунё ҳодисалари таҳлилини кенгайтириш учун хизмат қилди. Айнан шу сабабли дарс самарадорлигини ошириш мақсадида педагогик технологияларни амалиётда қўллаш методлари ишлаб чиқилди ва

тажрибада синаб кўрилди. Тажриба-синов якунларида ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш даражаларини аниқловчи мезонлар ишлаб чиқилди.

Тажриба-синов ишларига кўра, дарс ўтиш жараёнида инновацион технологиялардан самарали фойдаланиш натижасида қуйидагилар аниқланди:

1. Ўқувчиларнинг шахсий қобилиятлари ва ижодий фаолияти ривожлантирилди.

2. Бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорликда билимларнинг интеграциялашувига ёрдам берилди.

3. Таълим жараёнида ўқувчилар юқори билим ва кўникмаларга эга бўлди.

4. Ўқувчиларнинг эркин фикрлаш кўникмалари ривожлантирилди.

Тадқиқот давомида танланган методологик ва умумназарий қоидалар илмий жиҳатдан асосланди.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқувчиларида “Шахс ва жамият” фани юзасидан фалсафий тушунчаларни шакллантиришда қуйидаги педагогик омиллардан фойдаланиш зарур деган хулосага келинди:

1. Ўқувчиларнинг индивидуал психологик хусусиятлари таҳлили.

2. Педагогик ўқув жараёнини лойиҳалаштириш.

3. Тушунчалар орқали ўқувчиларнинг жамиятшуносликка оид билимларининг мазмун-моҳиятини ёритиш.

Тажриба-синов жараёнида дарслар қуйидаги тартибда ўтказилди: инновацион методлар орқали тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини ўқувчиларга англатиш; дарслардаги муаммоли вазиятлар ҳақидаги топшириқларни мустақил ишлаш воситасида жамиятда вужудга келадиган турли ҳолатларга муносабат билдира олиш; жамиятдаги сиёсий ўзгаришларнинг сабабларини тез англай олиш; юз бераётган ижтимоий воқеаларни мустақил таҳлил қила олиш; ҳар қандай шароитда ҳам мустақил фикр юрита олиш қобилиятини шакллантириш; берилган савол ва топшириқларни бажариш юзасидан ёзма иш, реферат, конспект тайёрлаш; дунёда юз бераётган ўзгаришлар йўналишини аниқлаш ва уларнинг мамлакатимиз учун аҳамиятини кўра билиш; ижтимоий жараёнларнинг йўналишини таҳлил қилиш кўникмасини таркиб

топтириш; инсоний муносабатларда юз бериши мумкин бўлган ҳар хил муаммоларга мустақил баҳо бериш.

Дунёда фалсафий ва илмий қоида-категориялар орқали орттирилган билимлар дунёвий билимлар деб атала бошланди. Бугунги кунда дунёвий фанлар жамиятнинг ривожланишида ҳаракатлантирувчи маънавий кучга айланганлигини ҳеч ким инкор эта олмас керак. Шунинг учун ҳам келажаги буюк давлатни барпо этишга жазм қилган авлод, биринчи навбатда, дунёвий фан асосларини чуқур эгаллашлари ва уни мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг туб асосларига қўя олишлари шарт қилиб қўйилди.

Бу эса, ўз навбатида, мустақиллигимизни қадрлай оладиган, жамият, давлат ва оила олдидаги масъулиятини англайдиган шахсларни тарбиялашнинг ижтимоий-педагогик тизимини яратишни тақозо қилиши илмий жиҳатдан асослаб берилди.

Иккинчи боб бўйича хулосалар

1. “Шахс ва жамият” фанини ўқитиш методикасининг ҳозирги ривожланиш босқичи самарали таълим методларининг қўлланилиши ҳамда яхлит бир тизим сифатида ўзида мужассамлаштирувчи тушунчалар билан тавсифланади. Билиш ва таълим олиш жараёнида тушунчалар ўртасида муносабатни шакллантириш таърифлаш, умумлаштириш, таққослаш ва тизимлаштириш орқали амалга оширилади.

2. Тадқиқот жараёнида тушунчалар билан ишлашнинг “ҳамкорликда излаш”, “мустақил ишлаш”, “таққослаш”, “синтез”, “этимологик”, “эркин танлаш”, “ягона нуқтаи назарга эга бўлиш”, “мазмунан бир-бирига қўшилиб кетган тушунчалар” ва “дедуктив” сингари усуллари аниқланди.

3. “Шахс ва жамият” ўқув фанида фалсафий тушунчалар билан ишлаш жараёнида ўқувчилар билмини назорат қилишда сўров, ёзма иш, тест ва илмий иш (реферат, фан иши, тақриз ва мақола)лар ёзиш катта аҳамиятга эгадир.

4. “Шахс ва жамият” ўқув фанида ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантириш жараёни таълим технологиялари билан таъминланганда самарали натижаларга эришиш мумкин.

5. Тест, тестология тамойиллари, функциялари, ўлчамлари, интерпретацияси ҳамда математик статистика имкониятларидан

фойдаланилганда, жараёнинг самарадорлик даражаси яққол намоён бўлиши аниқланди.

6. Фанлараро алоқадорлик “Шахс ва жамият” ўқув фанини ўқитиш жараёнида фойдаланилганда таълим самарадорлигига эришиш мумкинлиги аниқланди.

7. Тажриба-синов ишлари мобайнида жамиятшунослик билимлари муайян соҳалар бўйича тизимлаштирилди.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Монография мавзуси юзасидан олиб борилган изланишлар куйидаги хулосаларни баён қилиш имконини беради:

1. Педагогик кузатишларимиз ва мавжуд адабиётлар таҳлили “Шахс ва жамият” ўқув фани юзасидан ўқувчиларнинг фалсафий тушунчаларини шакллантириш долзарб таълимий муаммолардан бири эканлигини кўрсатди.

2. Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқувчиларида фалсафий тушунчаларни шакллантириш ва олган билимларини амалиётда қўллаш олишлари учун педагогик муҳит яратилди.

3. Тушунчаларни шакллантириш жараёнида ўқитувчининг ўрни, роли, маънавий-интеллектуал даражаси ва ижодкорлиги, ташкилотчилиги, илмий тадқиқотчилиги педагогик амалиётчи сифатидаги маҳоратига боғлиқлиги далилланди.

4. Тадқиқот натижалари “Шахс ва жамият” фани юзасидан ўқувчиларнинг фалсафий билимларни янада чуқурроқ эгаллаши, уларнинг жамият тараққиёти қонуниятларини теран ўрганишларига хизмат қилишини кўрсатди.

5. Тадқиқот жараёнида инновацион методлар орқали ўқувчиларда мустақил ва ижодий фикр юритиш, ахборотлар тўплами ичида ўзини йўқотиб қўймаслик, ўзларига нисбатан танқидий муносабатда бўла олиш, мустақил қарор қабул қилиш, гуруҳ бўлиб ишлаш, воқеа ва ҳодисаларга ҳолисона муносабатда бўлиш, ўз нуқтаи назарига эга бўлиш кўникмалари шаклланганлиги аниқланди.

6. Илмий изланишлар доирасида интерфаол усуллардан фойдаланиш, жумладан, кичик гуруҳларда ишлаш, ролли ўйинлар, инсерт, пинборд ва синквейн каби технологияларни қўллаш машғулотларнинг самарали бўлишига сезиларли таъсир кўрсатди.

7. Тадқиқот ишлари давомида шахс, жамият, ижтимоий ҳаёт ва дунё миқёсида рўй берадиган мураккаб воқеа-ҳодисаларнинг сабаб ва оқибатлари аниқ мушоҳада юритиш усуллари орқали аниқланди.

8. Тадқиқот жараёнида тушунчалар билан ишлашнинг “ҳамкорликда излаш”, “мустақил ишлаш”, “таққослаш”, “синтез”, “этимологик”, “эркин танлаш”, “ягона нуқтаи назарга эга бўлиш”, “мазмунан бир-бирига қўшилиб кетган тушунчалар” ва “дедуктив” сингари усуллари аниқланди.

ТАВСИЯЛАР

“Шахс ва жамият” таълими жараёнида фалсафий тушунчалар билан ишлаш юзасидан қуйидаги тавсиялар берилди:

1. Ўқувчиларда фалсафий тушунчаларни шакллантиришга доир инсерт, пинборд, синквейн каби интерфаол усуллардан самарали ва мунтазам равишда фойдаланиш.

2. Ушбу фан доирасида илғор таълим технологияларини жорий этишга эътиборни кучайтириш ва улардан унумли фойдаланиш.

3. “Шахс ва жамият” фанига доир масалаларнинг ўқувчилар томонидан янада яхшироқ ўзлаштирилиши учун “Хрестоматия”, “Антология” ёки “Масалалар тўплами” типдаги ўқув-методик тўпламлар яратиш.

4. ЎМКХТМ да нафақат ушбу фан, балки ушбу тизимда ўқитиладиган бошқа фанлардан дарс беришнинг услубий таъминоти тизимини яратиш.

Фойдаланилган адабиётлар

I. Ўзбекистон Республикаси қонулари, меъёрий ҳужжатлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2008. – 40 б.
 2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури. / Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: «Шарқ», 1997. – 63 б.
- ### II. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асар ва маърузалари
3. Каримов И.А. Биздан обод ва озод Ватан қолсин. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. Т.2. – 380 б.
 4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. 4-т. – 349 б.
 5. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. 1-т. – 364 б.
 6. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: «Ўзбекистон», 1998. – 686 б.
 7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. – Т.: «Ўзбекистон», 1999. 7-т. – 410 б.
 8. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999. – 352 б.
 9. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. – Т.: «Ўзбекистон», 2000. 8-т. – 528 б.
 10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. – Т.: «Ўзбекистон», 2001. 9-т. – 432 б.
 11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т.: «Ўзбекистон», 2002. 10-т. – 432 б.
 12. Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. – Т.: «Ўзбекистон», 2005. – 96 б.
 13. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 176 б.
 14. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. – Т.: «Ўзбекистон», 2008. 16-т. – 368 б.
 15. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. – Т.: «Ўзбекистон», 2009. 17-т. – 280 б.

16. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустақкам пойдевордир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. // *Халқ сўзи*, 2009 йил 6 декабрь.

17. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 80 б.

18. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 56 б.

19. Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. Президент Ислам Каримовнинг, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йилда республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунларига ва 2013 йилда иқтисодий барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифаларига бағишланган мажлисидаги нутқи. «Халқ сўзи», 2013 йил 19 январь. № 13 (5687).

20. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 440 б.

III. Китоб ва туркум нашрлари

Бир томлик китоблар, монографиялар, дарсликлар, мақолалар тўплами:

а) бир муаллиф:

21. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: «Шарқ», 1994.

22. Арипов М.К. Гуманизм Алишера Навои. – Т.: «Ўзбекистон», 1991. – 233 с.

23. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: ИРПО, 1989. – 190 с.

24. Василкова Ю.В. Лекции по социальной педагогике.: Теория и история. – М.: «Перспектива», 2006. – 736 с.

25. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. – М.: «Прогресс», 1987. – 335.

26. Виненко В.Т. Общие основы педагогики: учебное пособие. – М.: «Просвещение», 2008. – 300 с.

27. Гаффаров Я. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш усуллари. – Т.: «Университет», 1996. – 47 б.
28. Головкина Е.Ф. Вопросы преемственности при формировании понятий на уроках истории в IV-VII классах. – М.: «Просвещение», 1985. – 208 с.
29. Григорьев Б.В. Классическая логика: Учебное пособие. – М.: Гуманист изд. Центр «ВЛАДОС», 1996. – 192 с.
30. Дайри Н.Г. Современные требования к уроку истории. – М., 1978, с. 160.
31. Ивлев Ю.В. Логика: учебник. 3-е изд. перераб. и доп. – М.: «Проспект», 2006. – 288 с.
32. Иванов Е.А. Логика: учебник. 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Издательство «БЕК», 2001. – 368 с.
33. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить. – М.: «Просвещение», 1990. – 237 с.
34. Йўлдошев Ж.Ф. Таълим янгиланиш йўлида. – Т.: «Ўқитувчи», 2000. – 208 б.
35. Йўлдошев Ж.Ф., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари: Қўлланма. – Т.: «Ўқитувчи», 2004.
36. Каменская В.И. Педагогика: Конспект лекций. 5-е изд. – Ростов Н/Д: Феникс, 2008. – 215 с.
37. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М.: «Просвещение», 1987. – 190 с.
38. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М.: «Знание», 1989. – 75 с.
39. Кирилов В.И., Старченко А.А. Логика: Учебник для юридических вузов. 5-е изд. перераб. и доп. – М.: «Юрист», 1998. – 256 с.
40. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. – М.: «Просвещение», 1982. – 191 с.
41. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. пер с англ. – СПб.: 2009. – 352 с.
42. Матерна П. Понятие понятия: Логические исследования. Вып. 2. – М.: «Наука», 1993, с. 82-89.
43. Морева Н.А. Педагогика среднего профессионального образования: учеб пособие. – М.: «Академия», 2008. – 260 с.
44. Монахов В. М. Методология педагогической технологии академика В. А. Монахова. – М.: Михайловка. МЦОП, 1997.

45. Монахов В.М. Технологическая карта – паспорт проектируемого учебного процесса. – Новокузнецк: ИПК, 1996.
46. Основы педагогического мастерства. / Под. ред. И. Я. Зязюна. – Киев, 1996. – 301 с.
47. Очиллов М. Янги педагогик технологиялар. – Қарши: «Насаф», 2000.
48. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. Под ред. С.А.Смирнова. – М., 1998, с.104-105.
49. Педагогика: Учебное пособие /Под ред. П.И. Пидкасистого. – М.: «Высшее образование», 1996. – 432 с.
50. Подласый И.П. Педагогика: Учебник. – М.: Изд. «Юрайт», 2009. – 540.
51. Ремеев Н.М. Ўзбекистон тарихидан мустақил ишлар дафтари. – Т.: «Ўқитувчи», 1982. –103 б.
52. Сайидахмедов Н. Педагогик амалиётда янги технологияларни қўллаш намуналари. – Т.: РТМ, 2000. – 46 б.
53. Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар (назария ва амалиёт). – Т.: «Молия», 2003. –172 б.
54. Саъдиев А. Ўзбекистон тарихини ўқитиш методикаси. – Т.: «Ўқитувчи», 1993. – 199 б.
55. Светлов В.А. Практическая логика: Учебное пособие. / Изд. 2-е испр. и доп. Дизайн обл. А. С. Андреева. – СПб. «МиМ», 1997. – 576 с.: ил. (Учебная серия).
56. Светлов В. А. Практическая логика. – СПб. Изд. РХГИ, 1995. – 472 с.: ил.
57. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. – М., 1986, с. 22-25, 124-125.
58. Толипов Ў.Қ. Олий педагогик таълим тизимида умуммеҳнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантиришнинг педагогик технологиялари. – Т.: «Фан», 2004.
59. Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения. – М., 1986, с. 55-58.
60. Фарберман Б. Передовые педагогические технологии. – Т.: «Фан», 2000. – 130 с.
61. Хакимов Р. Международное гуманитарное право. – Т.: «Ўзбекистон», 2007. – 216 с.
62. Эрганова Н.Е. Методика профессионального обучения: Учебное пособие. 2-е изд, – М.: «Академия», 2008. 160 с.
- б) бутун манбага ҳавола:*

63. Баркамол авлод орзуси. / Тузувчилар: Ш. Курбонов, Р. Ахлиддинов, Ҳ. Саидов. – Т.: «Шарқ», 1999. – 184 б.

64. Баркамол авлод – Ўзбекистон таракқиётининг пойдевори. – Т.: «Шарқ», 1997. – 63 б.

в) икки муаллиф:

65. Арнаутв В.В., Монахов В.М. Оптимизация учебного процесса. – М.: Михайловка, МЦОП, 1997.

66. Бордовская Н., Реан А. Педагогика: краткий курс. – СПб. Питер, 2009. – 256 с.

67. Вульфв Б.З., Иванов В.Д. Основы педагогики. – М.: УРАО, 1999.

68. Григорович Л.А., Маруянковская Т.Д. Педагогика и психология. Гардарика, 2003.

69. Зиёмухаммадов Б., Абдуллаева Ш. Илғор педагогик технология: Назария ва амалиёт “Маънавият асослари” дарси асосида ишланган услубий кўлланма. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2001. – 80 б.

70. Лапина О.А., Пядушкина Н.Н. Введение в педагогическую деятельность: Учебное пособие. – М.: «Академия», 2008. – 260 с.

71. Лихтарников Л.М., Сукачева Т.Р. Математическая логика. Курс лекций. Задачник – практикум и решения. – М.: «Лань», 1999. – 288 с.

72. Лукашенок О.Н., Щуркова Н.Е. Конфликтологический этюд для учителя. – М., 1998.

73. Jo'rayev N, Azizov Sh. Shaxs va jamiyat: akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Т.: «Sharq», 2005. – 224 б.

74. Ходиев Б., Голиш Б. Мустақил ўқув фаолиятини ташкил этиш услуб ва воситалари. – Т.: «ТДИУ», 2010. – 87 б.

г) уч муаллиф:

82. Вайндорф-Сысоева М.Е., Крившенко Л.П. Педагогика: Пособие для сдачи экзамена. – 2-е изд., пераб. и доп. – М.: Изд. «Юрайт», 2005. – 239 с.

83. Гаффаров Я., Тошпўлатов Т. Тарих ўқитиш методикаси (бакалавриат йўналиши талабалари учун ўқув-методик кўлланма). – Т.: «Университет», 2002. – 192 б.

84. Слостёнин В.А., Мищенко А.И. Целостный педагогический процесс как объект профессиональной деятельности учителя. – М.: УРАО, 1997.

85. Тошпўлатов Т., Гаффаров Я. Тарих ўқитиш методикаси. –Т.: «Университет», 1999. – 57 б.

е) муаллифлар жамоаси учун:

86. Актуальные вопросы методики обучения истории в средней школе. / Под редакцией А.Г.Колоскова. – М.: «Просвещение», 1984. – 272 с.

87. Буюк сиймолар, алломалар. 1-к. – Т.: «Мерос», 1995. – 104 б.

88. Буюк сиймолар, алломалар. 2-к. – Т.: «Мерос», 96. – 120 б.

89. Mamashokirov S. va boshqalar. Shaxs va jamiyat (nazariy masalalar va amaliy mashg'ulotlar). – Т.: «O'qituvchi», 2005. – 335 б.

90. Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: «Ўзбекистон», 2000. – 80 б.

91. Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар лугати. / Муаллифлар жамоаси. – Т.: «Академия», 2007. – 252 б.

92. Хасанбоев Ж. ва бошқалар. Педагогика фанидан изоҳли лугат. – Т.: «Фан ва технология», 2009. – 671 б.

93. Шахс ва жамият. Ўқитувчилар учун услубий кўлланма. – Т.: «ТДПУ», 2006. – 168 б.

94. Шахс ва жамият. Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун ўқув дастури. – Т., 2010. – 9 б.

IV. Диссертация ва диссертация автореферати

95. Кудайберганаева Т.К. Ўрта махсус ўқув юртларида ҳуқуқий таълим самарадорлигини оширишнинг педагогик асослари: Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2005. – 120 б.

96. Марасулова У.Н. Ўқувчиларда адабий-назарий тушунчаларни шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари: Пед. фан. ном. дисс. автореф... – Т., 2007. – 22 б.

97. Маҳкамов С.Т. Тарих таълимида курслараро узвийликни таъминлашнинг дидактик асослари: Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2005. – 139 б.

98. Мулладжанова Р.А. Туркистонда миллий-озодлик ҳаракатлари тарихини ўқитишнинг методик асослари (XIX асрнинг II ярми – XX аср бошларида): Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2007. – 137 б.

99. Собиров Б.Б. Ўқувчиларда ижтимоий тушунчаларни шакллантиришда инновацион усуллардан фойдаланишнинг педагогик асослари: Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2004. – 186 б.

100. Туленова К.Ж. Научное предвидение как философская проблема и ее методологическое значение для социальной

практики в условиях независимого Узбекистана: Дис... док. философ. наук. – Т., 2001. – 298 с.

101. Хайруллаева В.Х. Гибкость мышления и ее методологическое значение: Дис... канд. философ. наук. – Т.: 2000. – 191 с.

102. Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларининг мустақил фикрлашини шакллантиришнинг дидактик асослари (5-7 синф тарих дарслари мисолида): Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2009. – 149 б.

103. Шермухаммедова Н.А. Социально-философские аспекты формирования стиля научного мышления и его методологическое значение: Дис... док. философ. наук. – Т., 2001. – 300 с.

104. Шонозаров Қ.Р. Бўлажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқувчиларида тарихий тафаккурни шакллантиришга тайёрлаш : Пед. фан. ном. дисс. – Т., 2002. – 122 б.

V. Илмий ишлар тўпламларига ҳаволалар

105. Дунёвийлик фалсафаси. Мақолалар тўплами. – Т.: «Чўлпон», 2007. – 160 б.

106. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. – Т.: «Чўлпон», 2008. – 160 б.

VI. Симпозиум ва конференция ишларига ҳаволалар

107. Олий педагогика ўқув юртларининг ўқув жараёнига педагогик технологияларни татбиқ этишнинг илмий асослари. // Республика илмий- методик конф. материаллари. – Т.: ТДПУ, 2000.

108. Педагогик ва ахборот технологиялари: ютуқлари ва истиқболлари // Республика илмий-амалий конф. мат. – Т.: ЎзПФТИ, 2003.

109. Толипов У.К. Педагогическая технология в профессиональном образовании учителей. // Мат. I международной научно-методической конференции. Том II. – Тараз, 1988.

110. Толипов У. Педагогик технология ва уни лойиҳалаш босқичлари. // ДТСларни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш ҳамда касбий таълимда узвийликни таъминлаш муаммолари. // Республика илмий-амалий конф. – Т.: ЎзПФТИ, 2000.

111. "Шахс ва жамият" фанини ўқитишнинг долзарб масалалари" мавзuidaги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т.: ТДПУ, 2008. – 166 б.

112. "Шахс ва жамият" фанини ўқитишнинг долзарб масалалари" мавзuidaги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т.: ЎзМУ, 2009. – 184 б.

113. "Шах ва жамият" фанини ўқитишнинг долзарб масалалари" мавзuidaги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т.: ЎзМУ, 2010. –200 б.

114. "Шах ва жамият" фанини ўқитишнинг долзарб масалалари" мавзuidaги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т.: ЎзМУ, 2011. –228 б.

ИЛОВАЛАР
I. Таълим технологияси

I-илова

I-дарс	“ШАХС ВА ЖАМИЯТ” ФАНИНИНГ МАЗМУНИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА БОШҚА ФАНЛАР ОРАСИДА ТУТГАН ЎРНИ. ИНСОН-БИОИЖТИМОЙ МАВЖУДОТ
--------	---

1. Дарснинг таълим технологияси модели

<i>Ўқувчилар сони: 24</i>	<i>Вақти: 2 соат</i>
<i>Ўқув машғулоти шакли</i>	Назарий–янги билимларни эгаллаш бўйича ўқув машғулоти
<i>Мавзу режаси</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Дунёни илмий билиш масаласи. “Шахс ва жамият” фанининг мазмуни ва унинг бошқа фанлар орасида тутган ўрни. 2. Жамият тараққиётига формациявий ва цивилизациявий ёндашувлар. 3. Инсонда биофизик ва ижтимоий томонларнинг ўзаро нисбати. Инсон ижтимоий мавжудот сифатида. 4. Шахснинг таркиб топишига таъсир кўрсатувчи омиллар. Жамият ҳаётида инсоннинг ўрни. 5. Ватанпарвар, фидойи ва баркамол шахсларни тарбиялаш масалалари
<i>Дарснинг мақсади: Ўқув машғулоти мақсади, “Шахс ва жамият” фани тўғрисида яхлит тасаввурни шакллантириш</i>	
<i>Педагогик вазифалар</i>	<i>Ўқув фаолиятининг натижалари:</i>
Инсон ва жамият тўғрисидаги билимлар тизимида ушбу фаннинг ўзига хос ўрни билан таништиради	Жамиятшунослик билимлари соҳасида фанлар интеграцияси ва дифференциациясини изоҳлаб берадилар
Жамиятни тушуниришга формациявий ва цивилизациявий ёндашувларнинг аҳамиятини тушуниради	Ижтимоийлашув жараёнининг асосий босқичларини санаб берадилар

Инсон биологиявий, ижтимоий ва маънавий бирлик эканлигини ёритиб беради	Инсон табиатнинг бир қисми эканлигини тасвирлаб берадилар
Шахснинг таркиб топишига таъсир кўрсатувчи омиллар ҳақида гапириб беради	Инсоннинг тафаккури ва унинг маънавий оламини очиб берадилар
Ватанпарвар, фидойи ва баркамол шахсларни тарбиялашнинг аҳамиятини тушунтиради	Ватанпарвар, фидойи ва баркамол шахсларни тарбиялаш давр талаби эканлигини тушунтиради
Ўқитиш усуллари	Фикрлар хужуми, блиц-сўров, баҳс-мунозара.
Ўқитиш воситалари	Проектор, визуал материаллар, тарқатма материаллар
Ўқитиш шакллари	Жамоавий, жуфтликда ишлаш
Ўқитиш шароитлари	Техник воситалар билан таъминланган хона
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат, савол-жавоб, ўз-ўзини назорат қилиш, "5" балли рейтинг тизими асосида

Дарснинг технологик харитаси

Босқичлар, вақт	Фаолият	
	Ўқитувчи	Ўқувчилар
I босқич. Ўқув машғулотига кириш (20 дақ.)	Ташкилий бошланиш 1.1. Ўқувчилар билан танишади, ўзи ҳақида маълумотлар беради. 1.2. Ўқувчиларни ва аудиторияни машғулотга тайёрлигини текширади. 1.3. Йўқлама қилади.	Тинглайдилар, танишувда фаол катнашадилар
	Ўқув фанига кириш 1.4. Ўқув фани билан таништиради ва ундаги мавзуларнинг ўзаро алоқасини ёритади, уларга қисқа тавсиф беради, 1.5. Фан микёсида бажариладиган услубий ва ташкилий ишлар хусусиятларини тушунтиради. 1.6. Мавзу бўйича асосий тушунчаларни (1-илова) мустақил ишлаш	Тинглайдилар, ёзиб оладилар

	<p>учун адабиётлар билан таништиради. Мақсад ва вазифани белгиланиши 1.7. Биринчи ўқув машғулоти мавзуси, режаси, мақсад ва ўқув фаолият натижалари билан таништиради.</p>	
<p>2-босқич. Асосий (60 дақ.)</p>	<p>Таянч билимларни фаоллаштириш 2.1. Билимларни фаоллаштириш учун диққатни жалб қилувчи саволлар беради: 1. “Инсоннинг ўзлиги” деганда нимани тушунасиз? 2. Инсон, индивид, шахс ва жамият тушунчаларига таъриф беринг. Ўқувчиларнинг жавобларини тинглаб, умумлаштиради</p>	<p>Индивидуал равишда ишлайдилар, муҳокама қиладилар ва жавоб берадилар</p>
	<p>Янги ўқув материалга кириш 2.2. Экрanga визуал материалларни чиқаради (1-илова) ва ушбу фаннинг мақсади, вазифалари, фаннинг нимани ўргатиши ва бошқа фанлар билан қандай боғлиқлигини слайдлар ёрдамида кўрсатади. “Шахс ва жамият” фанининг ўрни ва аҳамияти ҳақида маълумотлар беради</p>	<p>Слайдларни ўрганадилар, фикр билдирадилар. Саволларга жавоб берадилар</p>
	<p>2.3. Экрanga “Фаннинг таркиби”ни изоҳловчи слайдни чиқаради, фаннинг мавзулари билан таништиради, уларни қисқача шарҳлайди. Фан бўйича рейтинг мезонлари, жорий, оралик ва якуний баҳолаш мезони ва кўрсаткичлари билан таништиради.</p>	<p>Слайдларни ўрганадилар, шарҳ мобайнида схема, жадвалларни муҳокама қиладилар.</p>
	<p>Асосий адабиётлар рўйхати, ўқувчиларга қўйиладиган талаблар билан таништиради</p>	<p>Аниқлаштирадилар, саволлар берадилар</p>
	<p>2.4. “Жамият тараққиётига формациявий ва цивилизациявий ёндашувларни” “Фикрлар хужуми” технологиясидан фойдаланган ҳолда бошлайди. Ўқувчиларга “Циви-</p>	<p>Саволларга жавоб берадилар, тинглайдилар, ёзиб оладилар</p>
	<p>Ўқувчиларга “Циви-</p>	<p>Ёзиб оладилар</p>
		<p>Эркин фикр билдирадилар. Саволларга</p>

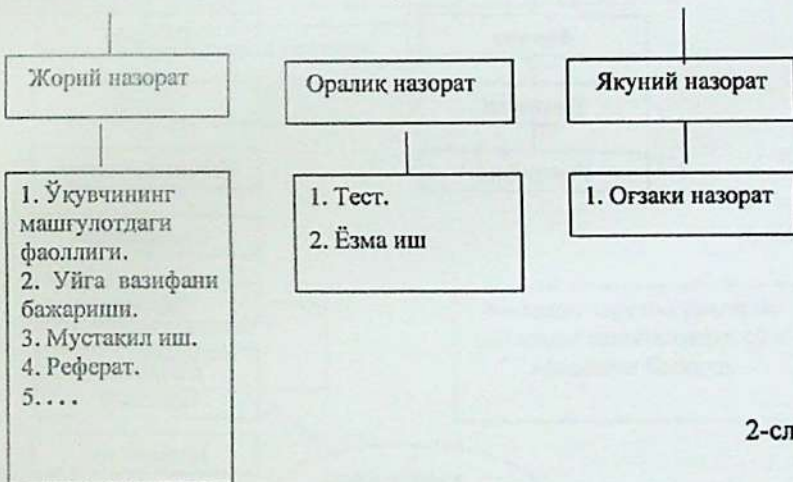
	<p>лизация деганда нимани тушуна-на-насиз?,- деб савол билан мурожаат қилади (2-илова). Фикрларни умумлаштириб, иккинчи масаланинг баёнини бошлайди</p> <p>2.5. Учинчи ва тўртинчи саволларни слайдлар ёрдамида ўқувчиларга тушунтиради. Мавзунинг асосий мазмунига эътибор қаратади, уларни ёзиб олишни таклиф этади</p> <p>2.7. Бешинчи саволни ёритишдан олдин ўқувчиларни фаоллаштириш мақсадида уларга жонлантирувчи саволлар билан мурожаат қилади:</p> <p>1. Ватанпарварлик деганда нимани тушуна-на-насиз?</p> <p>2. Ўз миллатига садоқатли бўлиш деганда-чи?</p> <p>3. Қандай инсон баркамол шахс бўла олади?</p> <p>Фикрларни умумлаштириб, охириги саволни ёритиб беради ҳамда якуний хулоса чиқаради</p>	<p>жавоб берадилар</p>
<p>III босқич. Якуний. (10 дақ.)</p>	<p>Машғулотни якунлаш</p> <p>3.1. Мавзу бўйича якун чиқаради, фан ҳақидаги маълумотларни блиц-сўров технологияси ёрдамида умумлашти-ради (3-илова).</p> <p>3.2. Фаол ўқувчиларни баҳолаш мезонлари орқали рағбатлантиради</p> <p>Уйга вазифа бериш</p> <p>3.3. Келгуси машғулотга тайёргарлик кўриш бўйича топшириқлар (4-илова) ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тавсия этади</p>	<p>Тинглайдилар. Саволларга жавоб берадилар</p> <p>Ўзини қизиқтирган саволлар беради</p> <p>Эшитадилар Ёзиб оладилар</p>

ЯНГИ ЎҚУВ МАТЕРИАЛИНИ СЛАЙДЛИ ТАҚДИМОТИ

1-слайд

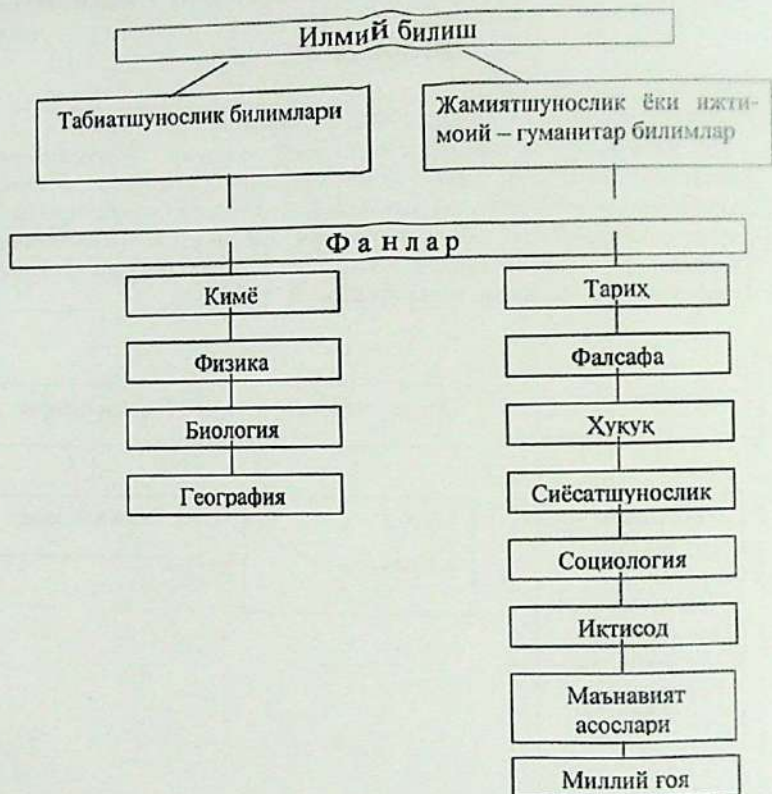
Баҳолаш мезонлари

Баҳолаш мезонлари:
 Ўқувчиларнинг дарсларда ижтимоий масалалар, Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти, унинг дунё ҳамжамиятидаги ўрни ва роли, инсоннинг ички дунёси ва маънавий эҳтиёжлари ҳақида мустақил хулоса чиқаришлари, ўсиб келаётган ёш авлодни умуминсоний қадриятлар, маданий-тарихий анъаналар асосида маънавий-ахлоқий тарбиялаш вазифаларини ечиш имконини беради

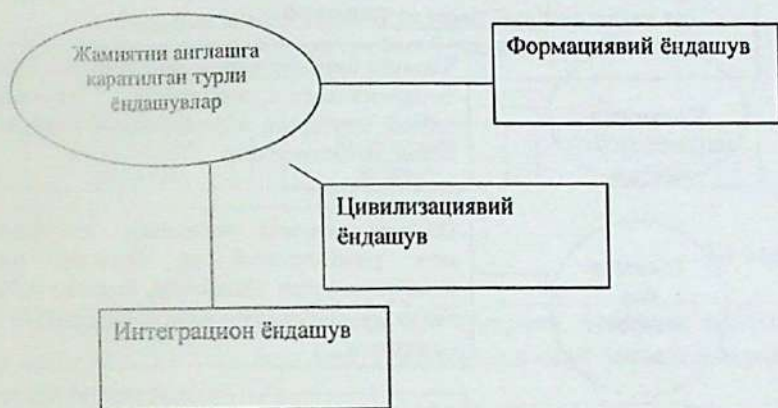
2-слайд

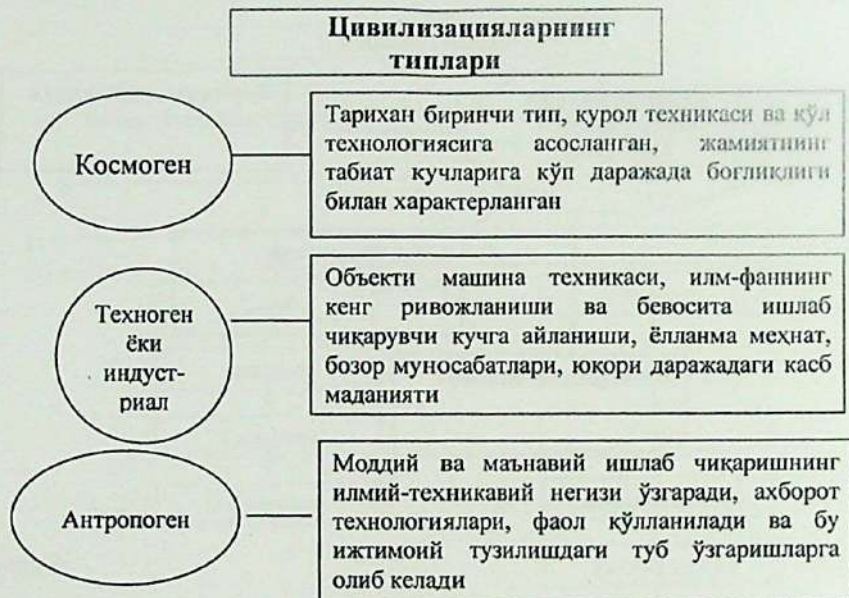

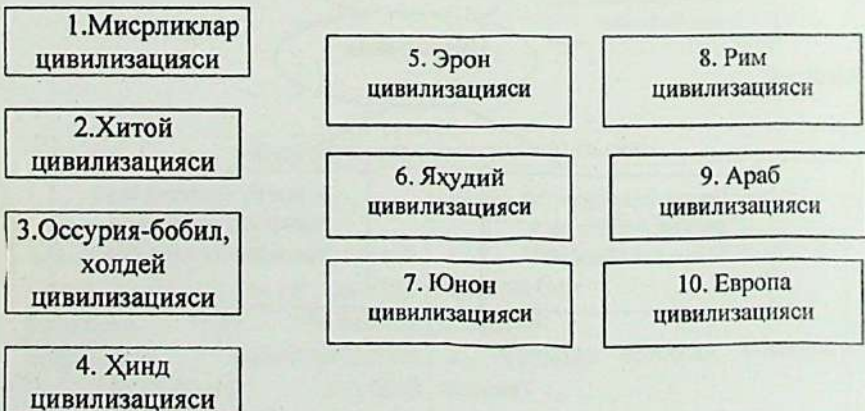
Жамият тушунчасининг мазмуни

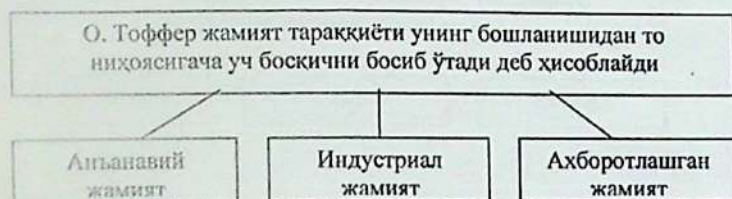
Кенг маънода	Тор маънода
Моддий дунёнинг табиатдан ажралиб чиққан ҳамда одамлар ўртасида ҳаёт фаолияти жараёнида шаклланадиган муносабатларнинг тарихий ривожланувчи қисми	<ol style="list-style-type: none"> 1. Инсоният тарихининг муайян бир босқичи. 2. Алоҳида олинган конкрет жамият

Н. Ю. Данилевский цивилизацияларни хронологик кетма – кетликда қуйидаги тартибда жойлаштиради

Ўзбекистоннинг баъзи олимлари фикрича, кишилик тарихи
ўз тараққийёт йўлида беш марта цивилизациявий юксалишларни
бошдан кечирган

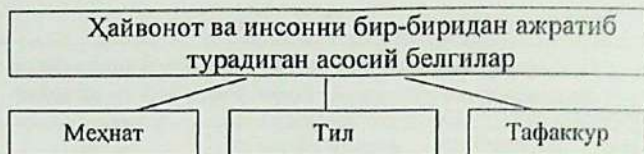
Қадимги Шарқ цивилизацияси (мил. авв.) уч минг йиллик
охирларида Хуросонга-мил. авв. икки минг йил. бошларида
Мовароуннаҳрга ёйилди

Антик давр цивилизацияси (Македониялик Александрнинг
Қадимги Шарққа томон ҳарбий юришдан сўнг, Ўрта Осиёга
кириб келди

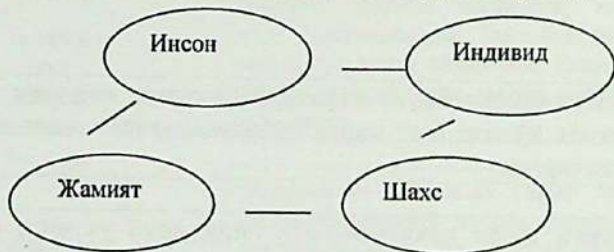
9-13 асрларда юз берган Мовароуннаҳр, Хуросон, Яқин
Шарқ, Андалусия (Испания) цивилизациялари.

14-15 асрлардаги Европа ва Осиё уйғониш
даври

Бутун жаҳонни қамраб олган 20-аср
цивилизацияси

Инсон ижтимоий мавжудот сифатида

Индивид - биоижтимоий мавжудот сифатида алоҳида бир инсонни ажратиб кўрсатади, яъни уни одам турининг алоҳида вакили сифатида акс эттиради.

Индивидуаллик - инсоннинг ўзига хос жиҳатларини, уни бошқалардан ажратиб турувчи, фақатгина ана шу инсонга хос бўлган хусусиятларни, ноёб хислатларни билдиради.

Шахс - ижтимоий тараққиётнинг маҳсули бўлган индивид сифатида ижтимоий муносабатлар тизимига кирган инсондаги эмоционал, продавий, ахлоқий, эстетик, ижтимоий ва шу каби хусусиятларнинг бир бутунлиги, яхлитлиги.

Шахснинг тарқиб топганига таъсир
урастувчи омиллар

Индивидуалнинг генетик хусусиятлари

Жизмоний қуршов

Ижтимоий қуршов

Инсоннинг шахсий тажрибаси

Маданиятнинг таъсири

Жамият –кишиларнинг турли
муносабатлари ва ўзаро таъсирлари
тизимидан иборат

Ижтимоийлашув жараёни тугайли ўзининг жамиятдаги
муайян ижтимоий роли ёки ижтимоий мақомига эга бўлишни
ёхуд уларни ўзгартириш орқали шахс ўзини жамиятда намоён
қилади.

Кишининг ўз жинси, ёши, мутахассислиги, келиб чиқиши,
қариндошлик алоқалари, оилавий аҳволи, оладиган даромадининг
даражасига кўра жамиятда тутган ўрнига унинг ижтимоий
мақоми дейилади.

«Фикрлар ҳужуми» техникасининг асосий қондалари:

- олга сурилган гоялар баҳоланмайди ва танкид остига олинмайди;
- иш сифатига эмас, сонига қаратилади, гоялар қанча кўп бўлса шунча яхши;
- исталган гояларни мумкин қадар кенгайтириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилинади;
- муаммо ечимидан узок гоялар ҳам қўллаб-қувватланади;
- барча гоялар ёки уларнинг асосий мағзи (фаразлари) қайд этиш йўли билан ёзиб олинади;
- «ҳужум»ни ўтказиш вақти аниқланади ва унга риоя қилиниши шарт;
- бериладиган саволларга қисқача (асосланмаган) жавоблар бериш кўзда тутилиши керак.

**Мавзунини мустаҳкамлашга қаратилган
«Блиц-сўров» саволлари**

№	Саволлар	Жавоблар
1.	Дунёга келган пайтда инсон жамиятда мавжуд бўлган муайян алоқадорликлар ва муносабатлар тизимига тушиши ва унга сингиб кетиши	Ижтимоийлашув деб аталади
2.	Локал маданиятлар ривожланишидаги муайян босқич	Цивилизация
3.	Ижтимоий тараққиётнинг маҳсули бўлган индивид сифатида ижтимоий муносабатлар тизимига кирган инсондаги эмоционал, иродавий, ахлоқий, эстетик, ижтимоий ва шу каби хусусиятларнинг бир бутунлиги, яхлитлиги	Шахс деб аталади
4.	Кишиларнинг турли муносабатлари ва ўзаро таъсирлари тизими	Жамиятдир

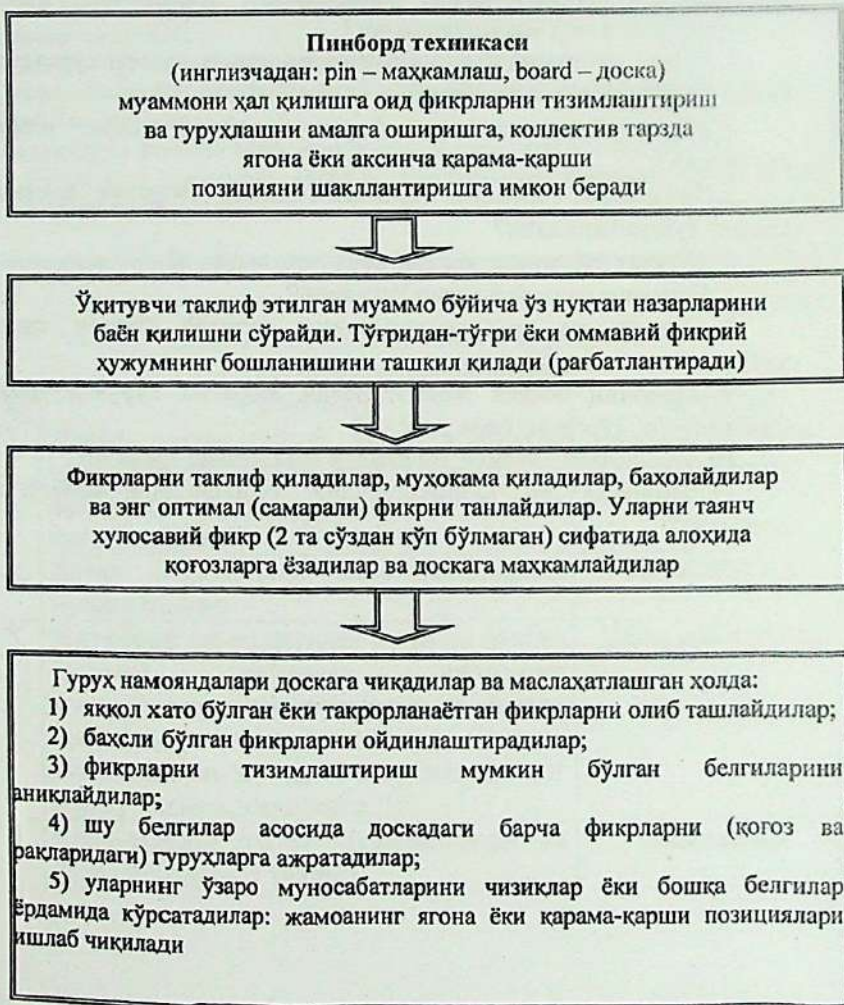
Такрорлаш учун саволлар

1. Оламни ўрганувчи фанлар қандай йўналишларга бўлинади?
2. Ижтимоий фанларда рўй берувчи дифференциацияга оид мисолларни айтиб бера оласизми? Ижтимоий фанлар интеграциясига оид мисолларни-чи?
3. "Шахс ва жамият" фани ривожига кучли таъсир кўрсатувчи қайси фанларни кўрсата оласиз?
4. Жамият тараққиётига формациявий ёндашув нимани англатади?
5. Ижтимоий тараққиёт цивилизациявий ёндашув ёрдамида қандай тушунтирилади?
6. Жамият ҳаётининг қандай соҳалари мавжуд?
7. Инсонни қандай фанлар ўрганади?
8. Инсон ва жониворлар учун умумий бўлган қандай хусусиятлар мавжуд?
9. Инсонни бошқа жонзотлардан ажратиб турувчи қандай хислатларни кўрсатиб бера оласиз?
10. Инсоннинг "ўзлиги"ни қандай таърифлаш мумкин?
11. "Индивид" ва "индивидуаллик" тушунчалари нимани акс эттиради?

II. Тушунчалар аппарати билан ишлашда қўлланиладиган интерфаол усуллар

2.1-илова

ПИНБОРД ТЕХНИКАСИ

“ИНСЕРТ” ТЕХНИКАСИ

Мустақил ўқиш вақтида олган тушунчаларни, эшитган маърузаларни тизимлаштиришни таъминлайди. Олинган маълумотни тасдиқлаш, аниқлаш, четга чиқиш, кузатиш. Аввал ўзлаштирган тушунчаларни боғлаш қobiliятини шакллантиришга ёрдам беради.

«Т - схема»техникаси

- бу технология мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар муаммо характеридаги мавзуларни, тушунчаларни ўрганишга қаратилган; бунда уларнинг ҳар бири алоҳида нукталардан муҳокама этилади. Масалан ижобий ва салбий томонлари, афзаллик ва камчиликлари, бир гоёнинг икки томони, фойда ва зарарлари;
- танқидий, таҳлилий, аниқ мантикий фикрлаш муваффақияти ривожлантиришига ҳамда ўз гоёлари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда ихчам баён этиш, ҳимоя қилишга имкон яратлади;
- маъруза якунида қўлланилади

Т-схема қонун-қондалари билан танишиб чиқади. Якка таркибда ёки жуфт-жуфт бўлиб Т-схемани тўлдирлади

Ўз гоёларини ёзма равишда ўнг ва чап тарафларида ёзиб чиқа-дилар. Гоёлар қарама-қарши бўлиши мумкин

Схемадаги гоёлар таққосланиши ва якка тартибда, жуфт-жуфт ҳолда ёки кичик гуруҳларда тўлдирилиши мумкин

Ҳар бир тингловчи ўз фикрини эркин ҳолда тўлиқ баён этиши мумкин

“СИНКВЕЙН” УСУЛИ

Синквейн (французча бешта) – бу ўзлаштирилган билимни мухтасар хулосада (бешта ибора, жумлада) ифода этиш усули бўлиб, бунда тушунчани таърифлаш мантикий усули, тамойилларига асосланилади

Синквейн қуйидаги қоида асосида тузилади

Тушунча бир сўз билан ифодаланади (одатда от танланади)

Тушунча иккита сифат билан ифодаланади (иккита сифат ёзилади)

Тушунча учта сўз билан ифодаланади (учта феъл ёки равишдош ёзилади)

Тўртта сўздан ортик фикр ёзилади

Тушунчага оид синоним сўзлар ёзилади

3-илова

III. Таълим технологияларини қўллаш жараёнида ўқитувчи-ўқувчи фаолияти

Методларнинг қисқача мазмуни, уларни амалга ошириш бўйича методик кўрсатмалар	Ўқитувчининг фаолияти	Ўқувчининг фаолияти
<i>Оғзаки метод.</i> Ушбу методнинг асосий мақсади – мантикий, ташкилий ва техник (ёзма ёки оғзаки) сўз орқали ўқув материални етказиш. Оғзаки гапириб бериш методи ҳикоя, тушунтириш, баҳс-мунозара, маъруза ва манбалар билан ишлашга бўлинади.	Ушбу метод ўқитувчига асосий қисмини ажратиб олиш, воқеа ва ҳодисалар ҳамда тарихий жараёнларни таҳлил қилиш, таққослаш, умумлаштириш ва хулосалар чиқаришга ёрдам беради.	Ўқувчи билимлар ва маълумотларни қабул қилади, ўзлаштиради, маълумотларни ўзида мужассамлаштиради, дидактик материаллар билан танишиб чиқади, конспект қилади ҳамда жадвалларни тўлдирди, берилган топшириқларни ўз вақтида бажара олади.

<p><i>Кўрсатмали метод.</i> Ушбу методнинг асосий мақсади – турли кўрғазмали воситалар орқали маълумотларни етказиш. Ушбу методнинг асосий методларига тақдимотлар, схемалар, таблицалар, муляж ва макетлар, хужжатли диафильмлар, кинофильм ва телекўрсатувлар киради. Кўрғазмали методлар мантикий, ташкилий ва техник воситалар ёрдамида амалга оширилади.</p>	<p>Ушбу метод ўқитувчига мавзунинг асосий қисмини ажратиб олишга кўмак беради. Маълумотларга кўра мавзу бўйича турли кўрғазмаларни тақдим этади. Ушбу фаолият турли методлардан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади.</p>	<p>Ўқувчининг фаолияти тақдимотларни диққат билан кўришга, фикр юритишга, таҳлил қилишга, мушоҳада юритишга ёрдам беради. Керакли маълумотларни кўчириб олади, конспект қилади ҳамда жадвалларни тўлдирди.</p>
<p><i>Амалий метод.</i> Ушбу методнинг асосий мақсади – амалий ўқув жараёнида кўлга киритилган маълумотларни таҳлил қилиш, муаммоларнинг ечимини топиш, кузатиш ва мушоҳада қилишга ёрдам беради. Ушбу методга ўқув вазибалари, кейс-стадилар ва ўқув лойиҳалар киради.</p>	<p>Ушбу метод ўқитувчига мавзунинг асосий қисмини ажратиб олишга кўмак беради. Ушбу фаолият турли методлардан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади. Ўқувчига мустақил ишлаш учун кўрсатма ва йўриқнома беради.</p>	<p>Ўқувчи ушбу метод орқали амалий ишлар мазмуни билан яқиндан танишиб чиқади. Муаммоларни аниқлайди, муаммоларнинг келиб чиқиш сабабларини ва ечимини топишга ҳаракат қилади. Керакли маълумотларни кўчириб олади, конспект қилади ҳамда жадвалларни тўлдирди. Мустақил ўқув лойиҳалар ва кейс-стадилар устида ишлайди.</p>

4-илова

IV. Ўқувчиларга йўриқнома

Иш босқичлари	Маслаҳатлар ва тавсияномалар
1. Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан танишиш	Аваллоб кейс билан танишинг. Муаммоли вазият ҳақида тушунча ҳосил қилиш учун бор бўлган бутун ахборотни диққат билан ўқиб чиқиш лозим. Ўқиш пайтида вазиятни таҳлил қилишга шошилманг
2. Берилган вазият билан танишиш	Маълумотларни яна бир маротаба диққат билан ўқиб чиқинг. Сиз учун муҳим бўлган сатрларни белгиланг.

	Бир жумладан иккинчи жумлага ўтишдан олдин, уни икки уч маротаба ўқиб мазмунига кириб борамиз. Кейсдаги муҳим фикрларнинг остини чизиб қўйинг. Вазият тавсифида берилган асосий тушунча ва ибораларга диққатингизни жалб қилинг. Вазият тавсифида берилган далилларни санаб ўтинг ва қайсиси аниқлаштирилиши лозимлигини аниқланг
3. Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш	Асосий муаммо ва кичик муаммоларга диққатингизни жалб қилинг ва уларни аниқланг. Асосий муаммо нимага қаратилганини аниқланг. Муаммо остидаги муаммолар асосий муаммо билан қандай боғлиқлигига изоҳ беринг. Муаммонинг асосий мазмунини ажратиб олинг. Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш: объектнинг ҳолатини аниқланг, асосий қирраларига эътибор қаратинг, муаммоли вазиятнинг ҳамма томонларини таҳлил қилинг.
4. Муаммоли вазиятни ечиш метод воситаларини танлаш асослаш ҳамда	Ушбу вазиятдан чиқиб кетиш ҳаракатларини излаб топинг ва иш натижаларини ёзма тақдим этинг. Муаммони ечиш учун барча вазиятларни кўриб чиқинг, муқобил вазиятни яратинг. Муаммонинг ечимини аниқ вариантлардан танлаб олинг, муаммонинг аниқ ечимини топинг

ҚАЙДЛАР УЧУН

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

II. БОБ. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ФАЛСАФИЙ ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Таълим жараёнида фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг педагогик аҳамияти.....	11
1.2. “Шахс ва жамият” дарсларида фанлараро алоқа.....	23
1.3. Таълим жараёнида фалсафий тушунчаларни шакллантириш технологияси.....	36
1.4. Таълим жараёнида фалсафий тушунчаларни шакллантиришга таъсир кўрсатувчи омиллар.....	47

II. БОБ. ЎҚУВЧИЛАРДА ФАЛСАФИЙ ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ- МЕТОДИК АСОСЛАРИ

2.1. Фалсафий тушунчаларни шакллантиришнинг замонавий воситалари.....	55
2.2. Фалсафий тушунчаларни шакллантириш методлари.....	68
2.3. Фалсафий тушунчаларни шакллантириш амалиёти.....	88
Умумий хулосалар.....	105
Тавсиялар	106
Фойдаланилган адабиётлар	107
Иловалар	115

МУБОРАК ГАНИЕВА

**ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ФАЛСАФИЙ
ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ
МАНТИҚИЙ АСОСЛАРИ
(“Шахс ва жамият” фанини ўқитиш мисолида)**

Муҳаррир:

Педагогика фанлари доктори, профессор Сафо Матчинов

Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2013

Муҳаррир:	Ш.Кушербаева
Тех. муҳаррир:	М.Холмухамедов
Мусаввир:	Б.Насритдинов
Мусахҳиҳа:	М.Ҳайитова
Компьютерда саҳифаловчи:	Н.Ҳасанова

**E-mail: tipografiyacent@mail.ru Tel: 245-57-63, 245-61-61.
Нашр.лиц. А1№149, 14.08.09. Босишга рухсат этилди 29.10.2013 йил.
Бичими 60x84 1/16. «Times UZ» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 8,0. Нашр босма табағи 8,5.
Тиражи 300. Буюртма №158.**